

Д-р Василь Сімкович.

ПРАКТИЧНА

ГРАМАТИКА

української мови.

Раш

УЧАСНИКАМ

КУРСІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

в таборах полонених Українців:

у ФРАЙШТАДТІ (Австрія), в ЗАЛЬЦВЕДЕЛІ,
у ВЕЦЛЯРІ, в РАШТАТІ та в ГАННОВЕР-
МІНДЕНІ (всі в Німеччині)

НА СПОМИН

ПРИСВЯЧУЄ ЦЮ КНИЖКУ

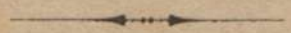
Автор.

В.С.

Росп. ...
педагог. ...
ОСНОВНАЯ ... 23953

Д-р Василь Сімович.

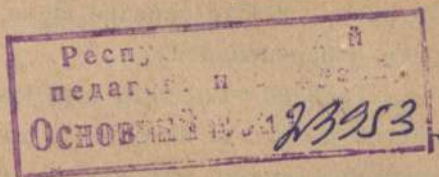
≡ ПРАКТИЧНА ≡
Г Р А М А Т И К А
української мови

Раштат, 1918.

Видання товариства
„УКРАЇНСЬКИЙ РУХ“.

Із друкарні «Союза визволення України» в раштатському таборі.

До читача.

Ця книжка має свою історію.

Зразу мені думалося подати коротенький нарис української граматики, позбирати всі цікавіші явища нашої мови, та, порівнявши їх із російською граматикою, пустити їх у світ невеличкою книжечкою. З такою думкою я надрукував у 1916. р. „Коротку поуку для коректорів“, яка зробила свою прислугу, але—тепер ніде вже її не добудеш.

Однак з часом план поширився, і з нарису, яким мала бути ця граматика, виросла досить здорова книжка.

Що правда, це ще й тепер не *повна* граматика нашої мови. Та все таки вона містить у собі майже все те, що *наразі* потрібне тим, що хочуть знати, як виглядає українська мова.

Ця граматика *ненаукова*. Не такі часи, щоб можна собі сісти спокійно, обікласти ся зі всіх боків матеріялами та списувати з них книжку. І де їх набрати, тих матеріялів? Що було в голові, те стягнуто на папір. А коли можна було

де дістати яку книжку, щоб на неї покласти ся та списати з неї приклади, то я це зробив. За те, що списав із пам'яті, не ручу, чи воно списане вірно. Колись буде можна перевірити й переправити...

Та й не така мета цієї книжки, щоби служити для других джерелом виводів, та ще й наукових. Вона—граматика *практична*, має собі за завдання в найкоротшому часі зазнайомити читачів із найважливішими *законами української мови* та прикласти ті закони до життя, себто використовувати ті закони в мові та на письмі.

Пишучи цю книжку, я мав на увазі всіх тих, що вже хоч трохи познайомлені з граматиною, хоч би й російською. То так із книжки можуть користати всі, що хоч трохи вчили ся, що скінчили хоч би й найнижчий тип народньої школи в Росії. Я старав ся так доступно розкладати, щоб усі могли книжку зрозуміти. Чи мені це вдало ся, то вже скажуть ті, що перечитувати муть мою граматику.

Але передусім я мав на оці наше *вчительство*. Вихованого в російській школі, познайомленого зі старими методами вчення цього предмету, я хотів нашого українського вчителя повести цю книжкою на інший, новий шлях розуміння цієї гарної, бо *живої*, науки. А щоб це розуміння в ньому самому не зачинило ся, щоб воно ширило ся далі, я укладав цю граматику так, що звертав увагу на спосіб, як би то цього предмету *вчити другис*. Досить буде тільки придивити ся до цілого укладу, до того, як я розяснюю поодинокі явища, щоб упевнити ся, що в мене така була думка.

Не всі части граматики однаково докладно розібрані. Але ж бо й у цих тяжких часах треба дивити ся на те, що для нас *зараз* найважливіше.

А найважливіше для нас то те, щоб ми навчили ся *правильно* (як це розуміти, гляди далі) вживати значків для

звуків, що їх має українська мова, та *форм*, якими вона розпоряджає.

Через те дві перші частини граматики вийшли куди ширшими, ніж третя—наука про речення. Але й тут, хоч правда, коротко зібрано все найважливіше, що треба би знати в практиці.

Ще одна причина, чому дві перші частини вийшли більші, ніж третя. Багацько законів, які відносять ся до складні, поміщено в перших частинах, щоб за нами не дуже шукати. І загалом *системи* я не дуже додержував ся, а вмщував поодинокі явища там, де думав, що вони читачеві найшвидче впадуть у вічі (н. пр. ступіновання прикметників при відміні їх, повстання прислівників при самих прислівниках і т. д.).

Само собою, що в цій книжці грає немалу ролю розяснення граматичних назв, які введено теж методичним способом так, що тими вказівками може користувати ся і український учитель і читач із народа, який цікавить ся українською граматиною.

Щоб читачеві, який учив ся в російській школі російської граматики, ще яснійші стали ріжницї з російською мовою, щоб він ще ліпше впевнив ся, що українська мова *самостійна*, що має свої *окремї* закони, зовсім не такі, як у російській мові, граматику уложено так, що легко покласти в думцї побіч себе явища в обох мовах і поробити з того відповідні висновки.

Я вважаю, що цей час для науки української мови переходовий, й саме тому вибрав цей шлях. Пізніше цього не буде треба, бо перед нами не будуть уже вічною марою стояти закони російської граматики, які ми придбали собі тяжкими зусиллями. Тепер же ніяк ще не можуть вилетіти з тямки всі ці „іменїтельні“, „существїтельні“, „междуметїя“, „ятї в корне“ і т. д.—то так треба було з тим лічити ся.

Наголосів у книжці скрізь я не давав ізза технічних причин. У друкарні їх небагато, треба було вдовольати ся чимнебудь, ставити наголоси хоч там, де вони були конечні. Зрештою для такої мети, з якою писана ця книжка, я вважаю, що це хіба не велика, тим більше, що в нас наголос іще не устаткував ся.

Пускаючи в світ оцю практичну граматику, я нічого більш не бажаю, як тільки того, щоб вона прислужила ся доброму ділу, щоб із неї читачі набрали ся поваги до рідної мови, щоб, пізнавши її закони, впевнили ся в тому, що вона й гарна, й багата й формами, й словами, й що вона має такі завдатки розвитку, що нею вискажеш усї найглибші думки й найтоньчі почування!

Раштат, у липні 1917 р.

Д-р Василь Сімович.

У В І Д.

І. ЩО ТАКЕ ГРАМАТИКА Й ЯК ЇЇ РОЗУМІТИ.

Грамматика—слово грецьке. Колись воно значило стільки, що тепер наша азбука. Отже в нас ще й досі звуть *грамотою*—штуку писати та читати, *граматка*—це буквар, *грамотний*—це такий чоловік, що вмів читати та писати. Ми все ще балакаємо про неграмотних, поганенько грамотних та добре грамотних. У цих словах усе ще містить ся давнє значіння слова: „граматика“.

Тепер під граматиною розуміють *збір законів*, які є в якійсь мові. Мова річ жива, а все, що живе, має свої закони, по яким живе. Так, як сама природа. Ці закони пізнаєть ся по *явищам*. І мова, як кожна природна річ, має свої *явища*. Ті явища одні на другі впливають, одно явище друге витискає, щоб собі зайняти місце в мові, то через те й закони мови змінюють ся, а разом із тим зміняєть ся й мова.

Мов на світі багато. Одні живуть та розвивають ся, другі гинуть, розвинуши ся, треті завмирають, що не встигли ще й розвинути ся. Це так цілком, як у природі: одно живе, друге гине старим, третє пропадає, не дійшовши до свого розвитку.

Звичайно поділяємо
мови на живі й мертві.

Живі, то такі мови, що ними люди балакають, *мертві*—знов такі, що ними люди колись балакали, писали ними книжки—але з часом перестали балакати, то так вони й

замерли. До мертвих мов належать: *єврейська* (не змішувати з *жидівською*, живою мовою, якою балакає жидівський нарід), *латинська*, *грецька*, *церковно-словянська*.

Щоб знати ці мови, треба їх вивчити з книжок, у яких зібрані закони цих мов.

Колись людство думало, що тільки той розумний, хто знає мертві мови. От і через те скрізь по школах тільки ці мови були в пошані, а на живі мови ніхто не звертав уваги. Але що мертвою мовою ніхто вже не балакав, то щоб її вивчити, треба було всі її закони, цілу її граматику, вбити собі в *голову*, витвердити її досконально, словом: треба було *всичити її на пам'ять*.

От із цього то й вийшов погляд,—навіть і тоді, як уже живі мови почали шанувати—що граMATика має за мету витверджувати на пам'ять усе те, що в ній зложено.

Через те граMATика в школі стала *найгідкішим предметом науки*, всі її бояли ся як вогню й ненавиділи як щось осоружне та дике.

І цьому нема чого дивувати ся. Людський ум насильства не терпить, а заставляти витверджувати граMATичні правила на пам'ять—це насильство. А ось таке насильство сповнювала в нас школа не тільки в науці граMATики мертвих мов, але й *живої*, та тільки правда—*чужої для нас*. Московський уряд сказав собі, що ми, Українці, такі ж Руські, як Москалі, й насильно завів московську мову до наших шкіл.

Ураз із цією мовою прийшла й граMATика цієї мови. З граMATикою ж російської мови прийшло *нове насильство*—стара система науки: наших дітей приневолювали вивчувати закони *московської граMATики на пам'ять* на те хіба, щоби зогидити дитині раз на все цю науку, приневолювали витверджувати „НАРСЧІЯ“ та „Б вь кориф“, і то частенько на те тільки—головно на селі—щоб, коли прийдець ся селянинові написати щонебудь, написати цілком не так, як приписано!

От і через те граMATика вважала ся в нас і все ще вважаєть ся зненавидженою наукою, от і через те в нас так мало добре грамотних. Правда—є ще й иньчі причини, але ця причина чи не найважніща.

Та коли до чужої, хоч і живої, мови можна б іще сяк-так прикласти правило: „заучуй на пам'ять граматику“ (тепер зовсім не так уже учать чужих мов, не з граматики вчать, а просто практикою, балакаючи відразу чужою мовою)—то до граматики

РІДНОЇ МОВИ

прикладати це правило, значить: *грішити*.

Не можна забувати, що кожний із нас рідну мову знав сяк-так із дому, розмовляв нею дитиною, чув на вулиці, на селі, та що тільки призабував її в чужій школі та через інші причини, от хоч би через салдаччину. *Учити ся на пам'ять* того, що вже *знаєш*—школа часу, та ще й до того—це дурниця!

2. ЯК ЖЕ ТОДІ РОЗУМІТИ НАУБУ ГРАМАТИКИ.

А так, що граMATика нічого *не приписує*, вона самовільно нічого *не творить*, *не укладає* сама, а тільки збирає все те, що в мові є, сортує, розбирає, звідкіля що взяло ся та куди належить—словом: із усього цього матеріялу, що в мові є, *складає закони* й більш нічого!

Цей увесь матеріял, який граMATика розбирає, у нас *саме є*, тільки що ми ним *несвідомо* користуємо ся, вживаємо його так, як нам наше *чуття* каже. А граMATика на те, щоб дати нам *свідомість*, чому ми кажемо так, а не інакше (що „я бою ся чоловіка, а не „чоловікові“, що я „придивляю ся чоловікові“, а не „чоловіка“), чому ми тоді вживаємо того слова, а другий раз иньчого (що на кравця кажемо кравець, а на його жінку: кравчиха, вчитель—великий, а вчителька—велика), чому ми вживаємо тоді такої форми, а иньчим разом інакшої, словом—*граMATика освідомлює з законами мови* так, як фізика з законами природи, географія з законами творення землі і т. д.

Ми бачимо блискавку, чуємо грім, а що воно таке, то це вияснює фізика. Таксамо ми вживаємо слів: *камінь, камінець, камінчик, камінище, камінюка*, де треба й *як* треба, але аж граMATика вияснює й освідомлює нас із тим, чому ми так кажемо, а не інакше. І як нам треба світла в тому, чому блискає, чому горить—так само треба нам знати, чому ми так говоримо, а не інакше, через те нам

треба знати *граматику*. Але ж як нікому не впаде в думку вчити ся на пам'ять, чому дощ падає, чого блискає,— так нехай нікому й не думаєть ся вчити ся *граматики на пам'ять!*

Ще одно завдання має *граматика* крім того, що вона *освідомлює нас із законами мови*.

На світі немає двох людей, щоб *однаково балакали*: кожний має все щось таке в собі, що його мова *відрізняє його від другого*. Але ж усе такі люди, що живуть у якомусь селі, чи місті, менш-більш *однаково балакають*, уживають тих самих слів і по тому, як вони говорять, і по словах їх, *зараз пізнаєш, звідкіля вони*. Кожне село, кожне місто має свою *говірку*, то так мова народу ділить ся на *багацько говірок*.

Одна *говірка*, яка ще *найбільш зрозуміла для всіх*, стає з часом *мовою письма*.

Як хто хоче написати яку книжку й забажає, щоб усі в народі його зрозуміли, то він уже кидає *говірку свого села* й береть ся писати *цією говіркою*, що *найбільш зрозуміла для всіх*. Таким чином *витворюєть ся письменницька мова*, що також собі *говірка*, але ж що вона *ввійшла до письменства*, що нею пишуть книжки, та далі що нею вчать по школах, що *вживають її по урядах*, а *найважливіше*, що вона для всіх зрозуміла—то й вона стає *спільною мовою цілого народу*.

Але ж у цій *спільній мові є свої закони*, що *нераз відрізняють її потрохи від усіх иньчих говірок*. То на те вже є *граматика письменницької мови*, щоб *контролювати*, чи те, що я скажу, *буде для всіх у народі зрозуміле*, чи ні, чи те, що я напишу, *розберуть усі так, як я хотів сказати*. От задля того треба знати *граматику*, щоб *сконтролювати*, чи те, що я скажу, чи напишу, *буде по письменницьки*, або, як то кажуть, *правильно, чи ні!*

Розумієть ся, що *всі люди балакають правильно*. Кожне слово в народі, *кожна форма—усе правильно*. В кожному селі, в кожному місті *правильно балакають*, але тільки для *того села, чи міста*. І салдат, що *вийде з війська*, теж *правильно балакає по салдацьки*, для себе. *Кожний для себе балакає—правильно*. І задля того можна й скласти *граматику кожного села, чи міста*, можна *найти закони* (хоч як

не тяжко!) в салдацькому жаргоні. Тільки ж це непотрібне. Усюди потрібне *єднання*, потрібне воно й тут.

Тому то як ми щонебудь творимо *на письмі*, то вживаємо такої мови, щоб була нам усім спільна, вживаємо *письменницької* говірки, *письменницької* мови. *Вона одна тоді являєть ся правильною, а всі інші говірки вже нібищо не правильні.*

А щоб розібрати ся, що „*правильно*“, а що „*неправильно*“, то на те є граматика *письменницької* мови. Вона розбірає, котрих форм уживати, а котрих ні, як вимовляти яке слово, як його написати, як складати слова до купи, щоб усім було зрозуміло, вона розсіває всі сумніви, чи що по літературному, чи ні.

А ця граматика—це граматика письменницької мови на Україні.

3. ЩО ТАКЕ УКРАЇНСЬКА ПИСЬМЕННИЦЬКА МОВА.

Українська мова—славянська. Вона посестра сербсько-хорвацькій, болгарській, словінській, руській (московській), польській, білоруській, чеській та словацькій. Звичайно залічують її до *східної* групи славянських мов, до якої належить іще руська та білоруська. Але ж сюди належить вона тільки подібністю *форм* (відміною); *звуківими своїми законами* вона наближаєть ся до південнославянських мов, до сербської та болгарської.

А тому, що всі славянські мови знають *відміну*, то й українська мова враз із усіма славянськими мовами (та й романськими, як ось: італійською, французькою і т. д., і германськими: німецькою, англійською, шведською, данською і т. д.) належить до т. зв. *відмінних мов*¹⁾ у світі.

Як усі мови, має й українська свою *письменницьку* мову й *говірки*.

Великий простір заселений українським народом і, здавало ся б, багацько в українській мові *говірок*. Звичайно, *говірки* є, але як на такий великий простір, то їх розмірно мало. Із тих *говірок* вирізняєть ся мова угорських Україн-

¹⁾ Є ще такі мови, як ось фінська, татарська, японська, які відміни не знають, а ось китайська мова—це знов иньчий рід мови.

ців, деякі галицькі й буковинські говірки (Гуцули, Лемки, Бойки), мова Поліщуків і мешканців північної Чернігівщини. А так у цілому ще трошечки своєю мовою вирізняють ся хіба що західноукраїнські говірки (галицькі, західно-волинські, західно-подільські). З рештою ж одна говірка поволеньки, непомітно переходить у другу. Через те й не дивно, що *українська письменницька мова зрозуміла скрізь на цілому просторі України.*

Українська письменницька мова розвинула ся з *наддніпрянських говірок*. Це мова Київщини, Полтавщини та південної Чернігівщини.

На це склало ся багатько причин. Ми наведемо найважніші.

Наддніпрянина—це серце України. Там же лежить Київ, що все був осередком українських духових інтересів. Цей наш край на протягу цілої нашої історії був видвищем великих подій, сюди *переходило* в різні часи багато наших людей. Візьміть тільки еміграцію Подоляків на Слобожанщину в XVII ст., і воєна йшла наддніпрянською країною. А ці всі перетяги людей із лівого боку Дніпра на правий у часах „Руїни“? А ці всі пересування влади гетьманів із лівого боку Дніпра на правий? Усе це мусіло відбитися на мові й на її розвитку. Одні люди до других прислухували ся, одні від других слова переймали так, що поволеньки ріжницї в говірках вирівнювали ся, і з часом і ті люди, що тільки переходом побували над Дніпром, і ті, що лишали ся, балакали вже менш-більш однаково.

Наддніпрянські говірки найбільш *одностайні* щодо свого складу; вони дуже зрозумілі для людей із иньчих сторін України, виявляють найбільшу зі всіх говірок скількість слів, у мові Наддніпрянців багато гарних образів, до того народ балакає там немов співаючи, має багатько гарних пісень, і їх більше, ніж у иньчих наших людей, і т. д.

Але найважніше, чому наддніпрянські говори стали основою нашої письменницької мови, то це те, що звідтіля *пішло наше нове письменство.*

Хто як не Полтавець *Котляревський* почав у нас перший писати народньою мовою? І всі письменники до Шевченка теж Наддніпрянці. Рямки нашої письменницької мови з чисто народньої на мову інтелігенції розширили Борзе-

нець *Куліш* і Полтавець *Старицький*. Найкраща щодо складу слів мова в Киянки *Марка Вовчка* та Полтавця *Панаса Мирного*—словом, усі найкращі письменники, яким доводилося *творити* письменство,—або родом *ізнад Дніпра*, або жили *понад Дніпром*.

Але ж наше життя так складалося, що Наддніпрянщині самій не судилося довести до краю розвитку нашої письменницької мови. Варварська заборона українського письменства в Росії, царським указом із 1876 р., перенесла наше письменство до Австрії. Тут була змога витворити ся нашому цілому національно-політичному життю, а задля того знов треба було розширювати рямки письменницької мови.

Тому що між обома частинами України прокинуто непрохідну колоду указом із 1876 р., австрійські Українці мусіли частенько обмежувати ся на своїх власних говірках, мусіли на основі своїх говірок творити те, чого від них вимагало життя. Таким чином вони витворили наукову мову, поукладали підручники для українських шкіл—а все на основі своїх галицьких говірок. Коли ж на російській Україні поветала знов змога розвивати письменницьку мову (1905. р.), то наддніпрянська мова почала вже збагачувати ся надбаннями австрійських Українців, головню Галичан.

Правда, не все без розбору, що придбали Галичани, ввійшло в склад письменницької мови. Як не як, а галицька письменницька мова витворила ся ще й із великою підмогою чужих мов, передусім із підмогою польських слів, головню польської складні. Ось тому те, що різало вуха наддніпрянських письменників, вони відкидали, та ще й відкидали питомі галицькі форми, які над Дніпром давно повимирали, а тільки ще зберегли ся в Галичині.

Алеж усе таки багацько з того, що придбали австрійські Українці, ввійшло до письменницької мови, головню з наукового письменства.

4. ЯКА ЦЕ ГРАМАТИКА.

То так наша українська письменницька мова—це мова Наддніпровя, та тільки збагачена придбаннями західної України, головню що до наукових слів та висловів.

Тай і ця граматика, що її даємо в руки Громаді, в своїй основі граматика мови наддніпрянської України, але ж тої мови, що менш-більш устаткувала ся вже в *твораз наших письменників*.

Але що давнішими часами, доки ще не було в мові такого єднання, як оце тепер, майже кожний письменник писав так, як чув од народа своєї околиці—то в письменство повходило багацько таких граматичних творів (форм), що для загалу Українців незрозумілі, й теперішня письменницька мова їх уже не знає. То щоб улегчити читачеві читання творів давніших письменників,—передусім давніших західно-українських письменників—ми поміщували такі форми в долині, під текстом, із тим, що їх уживати в письменницькій мові—*не треба*, але щоб їх розуміти, як їх де у книжці вчитаси. При тому ми по змозі зазначували, в котрих околицях, у яких письменників такі твори (форми) подібують ся.

Самі ж граматичні вислови, граматичні назви—ми здебільшого взяли зі шкільних граматик австрійської України, а власне з граматики професора української мови на черновецьким університеті, д-ра *Степана Смалья-Стоцького*, раз тому, що вони дуже гарні й легко дають ся навіть малограмотній людині, а крім того ще й тому, що вони майже всі прийняли ся по граматиках і на російській Україні.

Яких назв іще не було, а треба було їх придумати, то ми це зробили.

5. ЯКИЙ ПРАВОПИС У ГРАМАТИЦІ.

Що до правопису, то в нас є деякі, хоч і незначні, різниці в книжках, що виходять на австрійській і російській Україні. Придуманій письменником Кулішем,—з того й назва *„Кулішівка“*—наш правопис, задля політичного розрізу між нами, розвивав ся та удосконалював ся по обох боках кордону трохи *инакше*, то й через те виникли деякі дрібненькі різниці. Ці різниці зазначені теж у замітках під текстом.

Правопис річ неважна, він повинен бути як найлегчий. Але ж *не може* так бути, щоб кожний писав собі, як йому завгодно, по вподобі. Як усеюди, так і в такій дрібниці, як

правонис, мусить бути *дисципліна*, мусить бути хтось такий, що його голосу повинні всі слухати.

А що це річ *науки*, який правонис для мови найкращий, то тут одинокий, хто має слово, то тільки *вчені люди*, які цією справою займають ся. Наші вчені, згуртовані по українських наукових товариствах, у „Науковому Товаристві ім. Шевченка“ у Львові і в „Українському Науковому Товаристві“ в Києві, подали найголовніші правила задля нашого правопису, тих правил самі придержують ся у своїх виданнях, то й ми в цій граматиці додержуємо ся в основі правопису наших наукових товариств.

Деякі відміни в правописі подибують ся ще в київських виданнях (пор. Словар української мови Грінченка), таї у шкільному галицькому правописі. На них у граматиці в замітках теж звернено увагу.

6. ЧИ З ГРАМАТИКИ МОЖНА НАВЧИТИ СЯ МОВИ.

Виходячи з того, що ми сказали про завдання граматики, що вона, мовляв, тільки з законами мови освідомлює та контролює, що по письменницьки, а що ні—можна сміло сказати, що зі *самої граматики ніхто ніколи ще мови не навчив ся й не навчить ся*.

Бо ж, щоб мову знати, треба передусім знати дуже *багацько слів*, треба знати, як і коли якого слова вжити, як і коли сполучити одно слово з другим (фрази), треба розбирати ся в тонкостях мови, в образах, а цьому граматика, та ще така, як ця, не може присвячувати багацько місця.

Твориці народніх пісень, головно народніх дум, люди нераз дуже вчені, але граматики народньої мови не вчили ся; тимчасом мова народніх історичних дум для нас може все бути зразком. Не вчили ся української граматики ні *Шевченко*, ні *Шашкевич*, ні *Федькович*, не знала граматики *Марко Вовчок*, не заучували її *Панас Мирний*, *Глібів*, *Руданський*, *Тесленко*, *Проскурівна*, не тернів шкільної граматики *Франко*. А великий знавець народньої мови, *Іван Немцій-Левицький*, дуже гарний письменник—але у справах граматики набалакав такого, що стає за нього сором (читайте його „Криве дзеркало української мови“). З другого боку добрі знавці граматичної справи дуже частень-

ко балакають та пишуть такою мовою, що мало хто їх розбере (Верхратський).

І *Булїш*, і *Старицький*, і *Грінченко*, і *Самійленко*, і *Лесь Українка* не докінчували „курсу“, і *Кониському* було до цієї справи ніколи. І багато-багато гарних і добрих письменників, мова яких дуже гарна, граматики по книжці не проходили, хоч дуже гарно писали, і з їх творів приходило ся витягати закони для граматики. Для них граматикою було *вужо*, та ще *почуття*, що те, що вони писали, й як балакали, *правильно* по українському. Через те то вони, зі зростом українського життя, *сами* творили багацько слів та висловів на основі скарбу народньої мови, і творили так, що й не пізнати, чи народ тут творець, чи письменник.

Виходило б, що граматики вчити ся не треба, коли так?

Ні, вчити ся треба, та не можна вимагати від цієї науки більш того, що вона дає, й яке її завдання.

7. ЯК ЖЕ ЙОГО НАВЧИТИ СЯ ПО УКРАЇНСЬКИ.

Не граматика вчить мови, а *живе слово*. Тому то, хто хоче добре знати українську мову, той повинен *багато балакати* по українськи та *читати українські книжки*.

Через те, що наша письменницька мова в своїй основі *народня*, то нам треба прислухати ся до народа, як *він* балакає. Але що чоловіки, головно молодші, вештають ся по всім усядам, служать у війську, мають звязки з городом, то їх мова не дуже чиста. То так куди краще прислухати ся до старих *дідухів*, і то *неграмотних*, та до жінок, головно до наших сільських *бабусь*, які не мали нагоди своєї гарної мови зіпсувати собі.

Слова та фрази, які вчусь, треба переймати, й собі так балакати та писати—не спускаючи з ока законів письменницької мови, які подає граматика. Не треба забувати, що тим робить ся нашій справі велику прислугу, бо мова таким чином *збагачуєть* ся й від *народа не відбігає*. Треба тямити, що чим більше народніх *слів* та *фраз* занесемо ми в письменство, тим більше ми письменницьку мову збагатимо та й зробимо її живіщою, свіжіщою, барвніщою, а тим самим іще принадніщою!

Хто не має змоги прислухати ся до мови села, хай читає етнографічні матеріали: збірки народніх пісень, байок, казок, оповідань і т. д. Етнографічних збірників у нас багато. Усюди дістанете їх по бібліотеках. Саме „Наукове Товариство ім. Шевченка“ у Львові видало їх до 40 великих томів, а иньчих видань ми й не рахуємо.

Народня словесність—це невичерпаний скарб, із якого кожний може вивчити ся мови, а що найголовніше: *зрозуміти духа її*, набрати ся *чуття*, яке в практиці являєть ся найкращою граматикою для кожної людини!

Крім того треба читати твори *гарного українського письменства*. Правда, не в усіх письменників однаково добра мова, що варто її переймати. Ось деякі новітні письменники, нераз і дуже талановиті (Винниченко), не дуже дбають про свою мову. Так само не все чиста мова в галицьких давніших письменників (Могильницький, Головацький, Устимович).

І в давніших наддніпрянських письменників треба вміти відрізнати зерно від полови. Треба відкидати церковні слова *Квітки*, деякі російські слова *Котляревського*. Але ж у цілому можна сказати, що всі письменники до *Шевченка* й його наслідувачі мають мову зразкову, й що до слів, і що до складу слів у речення так, що загалом вони роблять велику прислугу тому, що хоче добре знати українську *народню* мову.

Із письменників-*шістдесятників* звернемо увагу на *Куліша*, який виявив у своїх творах величезне багатство вислову та збагатив наше письменство новими (подуманими) словами. Крім того його мова, головно в віршах, має в собі те, що вчені називають музикою слова. Він прислухаєть ся до всіх відтінків у мові та стараєть ся передати їх усі на письмі. Він усе знає, якої саме мови для якого твору треба: що в народніх малюнках треба більш зблизжати ся до народа, в вищих творах треба вищої мови (в перекладах із європейських письменників), але не кидаючи народнього ґрунту. Куліш—велике джерело пізнання української мови й довго ще ним лишить ся.

Меньш-більш таке саме значіння має сімдесятник *Старицький*, якому також доводило ся проломлювати перші льоди і з народньої української мови робити мову *інтелі-*

сенції. Його вірші та віршеві драми сильно поширюють знання української мови. Те саме треба сказати й про *Бониського* (повісти й оповідання, та наукові твори: життєпис Шевченка), а з новіщих про *Кримського*. Всі вони повитворювали в душі народньої мови багато слів для інтелігенції, й ці слова живуть у письменстві нарівні з народніми.

Мистець народнього вислову—це *Марко Вовчок*. У цієї письменниці не тільки поодинокі слова гарні, не тільки те, як вона слова складає до слів, але передусім спосіб, як вона укладає речення. Вони в неї виходять просто зразковими. Це саме можна сказати про *Стороженка*, про *Кулішчу*, драматурга *Брошівницького*, *Руданського* (головно переклад Іліади), *Ніщинського* (переклад Одисеї), та *Мирного*, найліпшого щодо мови сучасного українського письменника. Із нових—народнім складом визначають ся твори *Сулми*, *Проскурівної* та *Тесленка*, хоч у цих сучасних письменників проскакують сям та там російські слова, що встигли вже дібрати ся до народа Лівобережжя.

Незвичайно гарний склад слів у повістях *Федьковича*. Тільки ж треба додивляти ся до говірки, якою пише цей письменник. Але вказівки до неї дає в замітках ця граматика.

Гарна мова в таких письменників, як: *Глібів*, *Маркович*, *Щоголів*, *Мордовець*, *Пенцуй-Левицький*, *Грінченко*; а коли в цих двох останніх сям та там появляють ся нарічеві форми (київські, слобожанські)—то їх небагато. За те який у них багатий скарб слів, як гарно вони складають слова в речення!

Нові письменники: *Франко*, *Маковей*, *Щурат* (головно вірші всіх їх), *Самійленко*, *Леся Українка*, *Грабовський*, *Коцюбинський*, *Вороний*, і ці новіці: *Чернявський*, *Модест Левицький*, *Черкасенко*, *Ефремов*, *Сріблянський* (*Шановал*), *Чупринка*, *Олесь*—усі вони пишуть гарною письменницькою мовою, яка для нас усіх зрозуміла й може являти ся зразковою.

Новіці галицькі письменники: *Стефаник*, *Мартович*, *Яцків*, *Ленкий*, *Пачовський*, *Карманський*—усі вони пишуть досить гарною письменницькою мовою, та тільки деякі з них усе ще не покидають форм, які виробила собі галицька інтелігенція в Галичині, й тим занечисують свою

мову й роблять її мало доступною для наддніпрянських читачів.

А так нераз письменник дуже гарний, та мова його нічим незамітна, сказати б середня (*Тобілевич, Чайківський, Гобринська, Бордулик*), навіть бідна й не зовсім чиста (*Кобилінська*), а то й тяжка (*Леонтович, Ковалів, Кравченко, Стещенко*).

Однак усього цього мало: треба ще читати українські *журнали, українську наукову літературу*, стежити за новими придбаннями, що їх уносять у письменство нові письменники, зрівнювати їх зі старими, і, якщо нові слова не ріжуть вуха, приймати їх за свої.

Тільки ж що до *газет* треба замітити, що в них пишуть люди, *не все добре знайомі з українською письменницькою мовою*, та й ще газетна робота така, що не все счас призадумати ся над тим, як що сказати, то й часописна мова *не все буває зразкова*.

Тут уже граматики що до форм і будови речень, а передівсім гарний *словар* (от хоч би *Грінченка*) що до *слів та фраз* зробить добру прислугу. Граматика контролювати ме форми, *словар—слова та фрази*.

Тільки ж учити ся мови зі *словарів*, як це робила колись наша інтелігентна молодіж у 90. роках XIX. ст.—це дурниця. Назверх така мова, вивчена зі *словаря*, буде українська—слова будуть українські, дух мови буде—чужий!

Розуміть ся, що рідну мову найкраще можна вивчити в *рідній школі*, якщо в ній усі шкільні предмети проходять рідною мовою, якщо вчителі знають добре мову, та ще до того в ній гарні шкільні *підручники*¹⁾, зложені *доброю* мовою.

---

¹⁾ Шкільні підручники мають велике значіння, бо ж вичитані в підручниках слова, чи фрази вбивають ся легко в голову, й як прийдець ся потому щонебудь говорити, чи писати, ці слова, чи фрази самі мимоволі приходять.

Через те як шкільні підручники укладають ся похапцем, як укладчики їх не дивлять ся на чистоту мови, то вже цілі покоління на тому терплять.

Ми це говоримо тому, що може кому внало б на думку вчити ся мови зі шкільних галицьких підручників. Всі вони майже складали ся похапцем, часто тому, що їх нараз конче було треба, автори їх не все знали як слід українську (народню) мову, через те й мова в них не

Але ж про те поки що нема що балакати, бо досі рідної школи в нас не було. То так лишаєть ся для нас одна порада: *живе слово*, чи в устах того, що добре балакає, чи замкнене в книжку тим, хто добре ним володіє!

8. РОЗКЛАД МАТЕРІЯЛУ В ЦІЙ ГРАМАТИЦІ.

Матеріал у цій граматиці розложено на три часті, на

1. звуки,
2. слова й
3. речення.

Перша частина обіймає найважливіші звукові та правописні закони, себ-то те, які є звуки в українській мові, які зміни в них добачуєть ся (звучий), й як це все зазначуєть ся *на письмі* (правопис).

Друга частина займаєть ся словами, як вони творять ся (словотвір), а далі характеристичними прикметами слів, *відміною* (якщо вони відмінюють ся), або значінням їх для других слів (невідмінні часті мови).

Третя частина говорить про речення: про його часті, про роди речень, про значіння слів у реченні, про лад слів у реченні, подає закони перепинання, словом—обіймає складню.

Крім того на початку граматики, як увід до неї, додано вступні уваги, щоб читач зазнайомив ся з основними граматичними тямками та назвами.

все чисто, передусім що до екадції. Ці підручники дуже винні в тому, що українська інтелігенція Австрії витворила собі немов окрему мову, що її колись Кримський охрестив «слівівським жаргоном». Крім того в них подають ся наголоси, частенько цілком не такі, як у Наддніпрянщині. Через те зі шкільних галицьких підручників мови не вивчили. Одні тільки українські читанки Крушельницького, та й підручники до науки українського письменства Ол. Барвінського—щодо мови гарні,

ми той склад наголошуємо, отже склад ма- наголошений, склад -ти ненаголошений.

То так кожне слово має свій наголос (вимову складу з більшою силою голосу).

Нераз наголос відрізняє слова від себе, н. пр: дорога, —*дорога*, *мужа*—*мужа*, *села*—*села*.

Через те, що слово само про себе не має значіння, а набірає його аж тоді, коли вискажемо його в реченні, то ми звичайно наголосів на письмі не зазначаємо. Якщо вже конче хочемо дати знати читачеві, що ми маємо на думці те, а не иньче слово, що це слово має таке, а не иньче значіння, то ставимо над словом чертінку (¹), себто зазначаємо, що наголос паде на цей саме склад, а не на иньчий (порів. у горі слова: *дорога*—*дорога*).

Зі слів: *села*—*села* пізнати, що наголос у нашій мові не все паде на той самий склад, а що рухається, з одного складу перерухується на другий. Через те кажемо, що в нас наголос рухомий¹), себто що може падати на якийнебудь склад у слові.

Склади лічать ся звичайно від кінця слова. То так кажемо: наголос паде на останній склад у слові *тепер*, на другий від кінця у слові *мати*, на третій у слові *Гесподи*, на четвертий у слові *сіротами*, на пятий у слові *жайворонкові* й т. д.

IV. ЯК ПОВСТАЮТЬ ЗВУКИ.

У кожному складі буває по одному, два, три й більше звуків; у слові *ти*—два, у слові *раз*—три, у слові *мама*—чотири й т. д.

Вони витворюють ся при допомозі мовних приладів. Ось вони, мовні прилади: рот, ніс, гортанка, голосниці, піднебіння тверде (переднє) та м'яке (заднє), язик, зуби й губи.

А повстає звук таким робом.

Повітря, що в легких, переходить дишницею (продиховим каналом), натискає на голосниці, що в гортанці,

¹) Є такі мови, що в них наголос не рухається, сталий, н. пр. у польській мові паде на передостанній, у французькій на останній склад.

ті голосниці розтягають ся й дріжать—то так як у нас діти притулюють до рота листок із дерева або барабанчик, розтягають його пальцями й дують; барабанчик, чи листок дріжить—можна язиком перевірити,—й наше вухо чує звук.

Які це звуки, якими їх зловить наше вухо, то залежить од того, як ми устави́мо та як поворухнемо яким мовним приладом (ротом, чи язиком). А далі від того, чи все з однаковою силою напирати ме повітря на голосниці, чи та сила може буде зміняти ся, й голосниці будуть то більше, то менше розширяться. Та ще й від того залежить, як пливати ме повітря ротом: чи без ніякої перешкоди, ніде не спиняючись, чи не застунить йому де дорогу який мовний прилад (язик), і звук увірветь ся або, промощуючи собі дорогу, мусить протиснути ся крізь мовні прилади.

12. **Голосівки й шелестівки.** Якщо повітря з рівномірною силою напирати ме на голосниці й, проходячи крізь рот, ніде не наскочить на перепону, то чути буде **голос**; і той звук, що вийде, зветь ся **голосівкою**—н. пр. *а, е, и, і, о, у*. Це ті звуки, що їх легко вимовити, й без яких не може бути складу.

Як же сила напору не буде все однакова, буде міняти ся, раз буде більша, раз менша, а крім того мовні прилади ставити муть перешкоди повітрю, то вухо схопить тільки **шелест**, і той звук, що вийде, має назву **шелестівки**; н. пр.: *б, в, т, с, к, ж* і т. д.—це шелестівки.

Таким чином звуки поділяють ся на голосівки й шелестівки.

13. **Букви.** Для одних і других придумано значки—**букви**, щоб їх зазначувати на письмі. В українській мові звуків дуже багато, за те значків для них (буквів) усього 33 (гл. § 25).

У. ГОЛОСІВКИ.

В українській мові є такі голосівки: *а, е, и, і, о, у*.

Всі вони творять ся так, що губи прибирають відповідні форми, й язик то підносить ся в гору, то спадає в долину та ще й стягаєть ся взад.

Вступні уваги.

І. РЕЧЕННЯ.

Людина балакає реченнями.

Речення. 1.

Кожна думка, що її скажемо (по старому: виречемо, бо „казати“ по староукраїнськи: ректи) словами або напишемо—це є речення.

Речення складаєть ся зі слів. Нераз досить одного слова, щоб було вже речення. От, як скажемо:

Присудок. 2.

Горить! Лишенько! Господи!

—то це такі самі речення, як коли б ми сказали:

Зайняла ся хата. Біда буде! Нехай нас Господь рятує!

Не всі слова в реченні мають однакове значіння, не всі вони однаково важні. Передусім у кожному реченні му сить бути таке слово, що видає немов присуд про те, що дієть ся, який хто, що з ким робить ся. Це присудок.

Це так, як у суді. Про того, що його позивають, суддя видає присуд, чи винен він, чи ні, себ-то: який це чоловік, що він робив, що з ним було, що він допустив ся вчинку, за який його позивають. Так воно і в реченні—все му сить бути присудок. От як у реченнях: *Зайняла ся хата,*

Нехай Господь рятує слова: зайняла ся, нехай рятує— присудки, бо вони видають присуд, що стало ся з хатою, що Господь може зробити.

Без присудка речення бути не може.

3. **Підмет.** Та крім присудка буває в реченні також таке важне слово, що про нього йде річ, слово, що про нього присуд виголошується, що отже воно немов підкинене присудові (по староукраїнськи підмечене—від слова: метати=кидати). Це—підмет.

У реченні: *Зайняла ся хата*—підкинене присудові слово *хата*—от воно й підмет.

Легко переконати ся з речень: *Нехай Бог рятує. Зайняла ся хата*, що за підметом питають питаннями: *хто?* (як це—щось живе) або *що?* (як неживе), і по тому легко його пізнати в реченні.

4. **Речення безпідметові.** Та як без присудка речення не може бути, то без підмета воно в нашій мові може обійти ся. Як скажемо:

Горить! Блискає! На світ благословить ся!—то це все речення, бо думка є, але ж підметів у цих реченнях немає. Це речення безпідметові.

Присудок та підмет творять до купи головні часті речення.

5. **Головні й додаткові часті речення.** Усі інші слова, що знаходять ся в реченні, звуть ся коротко: додаткові часті. Ось у реченні:

Українська дівчина радо все співає пісні—слова: *українська, радо, все, пісні*—додаткові часті речення, бо без них речення може бути (н. пр. *Дівчина співає*), а вони тільки додані на те, щоб іще ліпше знати про дівчину, яка саме вона, коли співає, як співає, та що співає.

II. СЛОВА.

Речення складають ся зі слів. Кожне слово в реченні має своє значіння, але й само про себе воно щонебудь визначає. Слова подають: хоч назву предмету (стіл), хоч прикмету його (чорний), хоч число (перший), злучують слова до себе (стіл і лавка) і т. д.

Всі ці слова, яких ми вживаємо в мові, так і гворять до купи мову людини, а як їх зокрема розбіраємо, то лічимо ся з ними як із частинами мови. Вони так і звать ся в граматиці: **части мови**. 6.

Таких частий мови, таких ріжних слів по тому, що вони визначають, в українській мові девять. Ось вони:

1) Слово, що подає назву, імня предмету, особи, звірини або речі, яку ми бачимо, або тільки вьявляємо собі—це іменик, н. пр.: *стіл, Василь, кінь, честь...*

2) Слово, що подає прикмету предмету, особи, звірини, речі, що її бачимо, або тільки вьявляємо собі, каже, яке що є—це прикметник, н. пр.: *білий (стіл), добрий (Василь), високий (кінь), гучка (честь)...*

3) Слово, що його можна покласти за іменик, замість іменика, себто замість предмету, особи, речі, й т. д.—це зіменик, н. пр.: *він* (замість: *стіл, Василь*), *ми* (як ми до особи, що їй на імня *Василь*, балакаємо) і т. д.

4) Слово, що подає число предметів, осіб, речий і т. д.—це числівник, н. пр.: *пять* (столів), *девять* (волів), *двухтеро* (дітей), *другий* (рік—як рахувати, скільки пройшло).

Ці чотири части мови звать ся до купи ще й іменами—бо ж вони подають імена, назви предметів, називають по імню їх прикмети, стоять замість справжньої назви та подають число названих предметів.

5) Слово, яке каже, що хтось діє, робить, або що з кимось робить ся, діється ся,—називається ся дієслово, н. пр.: (я) *гуляю*, (він) *стоїть*, (ми) *ходимо*, (вони) *сплять...*

Коротше дієслово зветь ся просто слово.

6) Слово, яке стоїть при якомуньбудь імні (при іменику, прикметнику й т. д.)—називається ся приіменик, н. пр.: *коло* ставу (став—іменик, „коло“ стоїть при іменику), один *за* другим (другий—це імня числове, числівник, „за“ стоїть при імню) і т. д.

7) Слово, яке стоїть при такому слові, яке каже, що діється ся з кимось (дієслово), або при такому, яке каже, який хто є (прикметник)—це прислівник, н. пр.: *Петро дуже кричить* („кричить“—це слово, дієслово, й „дуже“ стоїть при „слові“).

8) Слово, яке злучує два слова до купи або й два речення—це злучник, н. пр.: він і я (слово „і“ злучує два слова: слово „він“ і слово „я“).

9) Слова, якими викликуємо, коли з нами щось із нечѣвля станеть ся, коли нам боляче, як весело або смутно стане на серці, або якими наслідуюмо вигук та звуки, що довкола нас роздають ся—це виклики, н. пр.: *оє, лишеньо-ко, шубовсть, пугу* і т. д.

III. СКЛАДИ, ЗВУКИ, НАГОЛОС.

7. **Склади.** Як речення складаєть ся зі слів, так слова складають ся зі складів.

Скільки разів порушимо приладами мовними (чи ротом, чи язиком, чи зубами, чи губами), стільки складів творимо. Через те бувають слова односкладові, н. пр.: *раз*, дво-складові, н. пр.: *ма-ти*, три-складові, н. пр.: *го-ди-на*, чотироскладові, н. пр.: *го-во-ри-ти*, і т. д.

8. **Звуки.** У кожному складі буває один, два або й три звуки. У слові *три* ось такі звуки: т, р, и; у слові *склади*: е, к, л, а, д, и; у слові *Україна*: у, к, р, а, ї, н, а; у слові, *бєріг*: б, е, р, ї, г.

Вимовляючи ці слова складами, легко пізнати, що там тільки може бути склад, де є такі звуки, як: а, е, і, о, у,—які називають ся голосівками.

Всі инчі звуки—шелестівки—без голосівок в українській мові не можуть творити складів. Попробуйте сказати: *тр, склд, кри, брг*—побачите, що не то складів не буде, а й слів ніяких із того не вийде.

9. **Відчинений і зачинений склад.** Що до того, чи на кінці складу голосівка, чи він кінчить ся шелестівкою, поділяємо склади на відчинені й зачинені.

У словах: *ма-ти, се-ло, но-га* всі склади відчинені, бо кінчать ся голосівками; у словах: *раз, сіл, ніг, мер-цїв, крик-нув*—усі склади зачинені, бо кінчать ся шелестівками. У слові *бє-ріг* перший склад відчинений, другий зачинений.

10. **Наголос.** Не всі склади в якомусь слові вимовляємо з однаковою силою голосу. У слові *мати* на склад *ма-* кладемо більше голосу, ніж на склад *-ти*,

Як язик мати ме звичайне собі (нормальне) положення, а губи приберуть форму досить широкої еліпси—то звук, який витворить ся під впливом напору повітря—це а.

Як язик підійде вище в гору й займе середнє становище між звичайним і горішнім, а губи ще більш розширять ся, й еліпса буде вузча—вийде звук е.

Якщо язик підійде ще вище, й еліпса ще трохи звужить ся—буде звук и.

Як еліпса буде вузесенька, й язик дійде до верхка піднебіння—вийде звук і.

Коли губи приберуть форму колісця, й язик спаде зі звичайного становища (від а)—в середнє межи звичайним і долішнім—вийде звук о.

Якже колісцячко стане маленьке, губи висунуть ся немов до свисту, язик спаде ще більше, скорчить ся в зад, що на переді рота буде порожнє місце, то вийде звук у.

Треба замітити, що українські голосівки: а, е, и, о—одчленені, що при їх вимові не можна стискати ні трохи губ до купи, ні зубів притискати, бо тоді вийдуть стиснуті, чужі (хоч би московські) голосівки, не українські.

При тому треба звернути головню увагу на голосівку и, щоб вона вимовляла ся на піднебінню, а не в горлі, як руське ы. Такого звука в иньчих мовах нема; ще найблизче до нього німецьке стиснуте е.

Як сполучити яку голосівку з і або у, але так, щоб язик при і і у тільки захопив своє становище й зараз завернув назад, то повстане двозвук, н. пр.: ай (це тільки так пишеть ся, в мові це—аі), ой, ей, ий, уй, або ав, (ав пишеть ся—говорить ся ау), ев, ив, ів, ов.

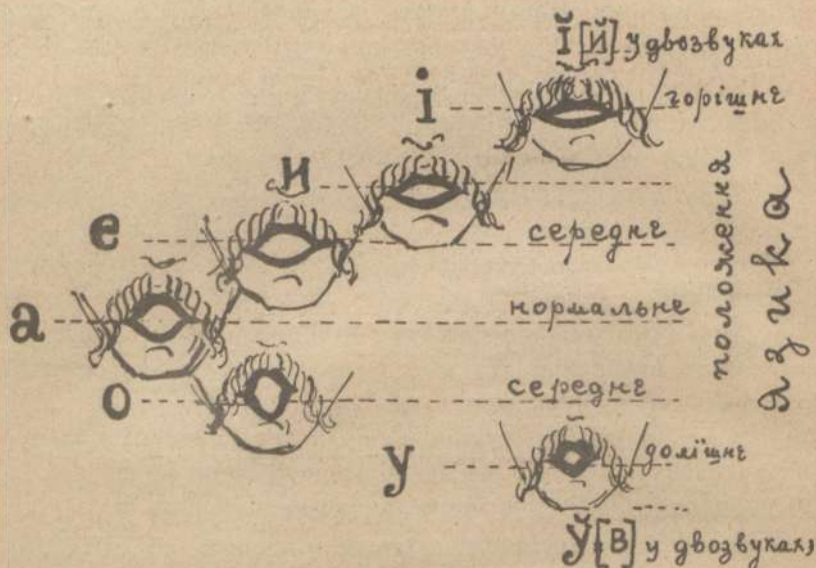
Звичайно поділяють голосівки на тверді і м'які, (се такі, що мають перед собою й). Деякі з них мають у нашій мові свої окремі знаки, деякі їх не мають. Майже кожній твердій голосівці відповідає м'яка, і так

твердій голосівці: а, е, и, і, о, у відповідає м'яка: я, є, ї, йо, ю, н. пр. *яйце, мове, своїх, його, боюсь.*

Голосівкові двозвуки. 15.

М'які голосівки. 16.

На письмі можемо собі так уявити наші голосівки:

Не треба думати, що цими шістьма голосівками вичернюють ся всі голосівки, які є в українській мові. Їх куди більше в мові, а тільки ми цього не зазначаємо на письмі, і в письменницькій мові не вирізняємо в вимові. Не кожне написане е означає—е; н. пр. у слові мене, перше е п'яче, ніж друге, воно наближаєть ся до и. Таксамо пробуйте казати саме а, а потім ай або ав; почувате, як при ай язык рухнув ся трохи, й це а вже наблизило ся до е, при ав чувать ся теж иньче а. А ось у слові до дому, чувать ся, що перше о наближаєть ся до у і т. д.

Та це справа вчених, практична граматика тих тонкостей не визнає.

VI. ШЕЛЕСТІВКИ.

Повітря, що виходить із легенів, може в роті прорвати ся, бо йому заступить дорогу якийсь мовний прилад; тоді повстають *шелестівки проривні*. Прорвати ся може повітря на

- а) *губах*: и, б—губні ш. проривні,
- б) *зубах*: т, д—зубні ш. проривні,
„ трохи далі: ть, дь,
- в) *задному піднебінні*: к, г—заднєпіднебінні ш. проривні.

При одних із них чути голос (б, д, дь, г)—це шелестівки проривні *голосові* (*дзвінкі*), при других голосу не чути (и, т, ть, к)—це шелестівки проривні *безголосі* (*глухі*).

Крім того повітря ще може й *протиснути* ся крізь щілину на якомунебудь місці рота, й тоді витворюють ся *протиснені шелестівки*. І знов повітря **Протиснені.** 18. може протиснути ся щілинкою, що повстане

а) між *спідніми губами й верхніми зубами*:

ф, в—губні ш. притиснені,

б) за *зубами*: с, з—зубні ш. протиснені
—т. зв. *сичні*,

» трохи далі: зь, сь (кінчик язика до гори)

ш, ж (кінчик язика ввігнути)—т. зв. *шипуні*,

в) між *хребтом язика й піднебінням*: х, й—задніспіднебінні ш. протиснені.

І знов ф, с, сь, ш, х—це протиснені шелестівки безголосі (*глухі*), в, з, зь, ж, й—протиснені шелестівки голосові (*дзвінкі*).

Ще й може бути так, що повітря спокійно *пливе*, а тільки спинається на кінці язика за зубами, при чому тріпотить цілий його кінець (р), або боки його (коло черенних зубів) тільки, тай то злегенька (л). Це шелестівки *плавні*. До них належить іще н, шелестівка, яка повстає так, що язик спинає прохід повітря крізь рот, і воно виходить собі носом. Усі ці три шелестівки в українській мові *голосові*. **Плавні.** 19.

Таксамо голосовою є *придихова* шелестівка г, яка витворюється так, як голосівки, при відчиненому роті, в горлі, і *губна* м, що при її витворі повітря проривається на губах, але переходить через ніс. **Придихова.** 20.

При всіх шелестівках (крім м і н) повітря переходить *ротом*, тому то ті шелестівки звуть ся *ротові*. При м і н воно йде носом, тому оба ці звуки *губнаві й носові*.

Не тільки між голосівками є *двозвуки*; є вони й між шелестівками. Ось вони:

ц	—	проривно-протиснений	звук	(тс)	Шелестівково-двозвуки. 21.
ч	—	»	»	(тш)	
дз	—	»	»	»	
дж	—	»	»	»	
		»	»	»	

Вони в вимові зливаюють ся до купи; два з них мають, як бачимо, свої значки (букви), два другі ні (*дзвін, джерело*), хоч вимова їх нічим, а тільки *голосистістю*, відріжняється ся від *ц* і *ч*.

Щ—це знак на три звуки: штш (шч).

23.

Таблиця шелестівок.

Щоб зясувати собі докладно всі шелестівки, які є в українській мові, подаємо таблицю шелестівок.

Шелестівки	проривні		протиснені		прор.-прот. (двозвуки)		плавні	
	безголосі	головові	безголосі	головові	безголосі	головові	безголосі	головові
Губні:								
обома губами . .	п	б, м ¹⁾	—	—	—	—	—	—
дол. губ. і гор. зуб.	—	—	ф	в	—	—	—	—
Зубні:								
кін. язик. за зуб.	т	д	с	з	ц	дз	—	р, н ¹⁾
на переді піднеб.	ть	дь	сь	зь	ць	дзь	—	—
			ш	ж	ч	дж	—	—
на челюстях . . .	—	—	—	—	—	—	—	л
Заднепіднебінні:	к	г	х	в	—	—	—	—

Горляне, придинове, голосове: г

Розуміть ся, що в українській мові багато більше шелестівок, ніж їх виявляє ця таблиця. Тільки ж на них немає значків, і в практичному житті воно її не потрібне. Чим менше значків, тим ліпше задля народу, який не має часу морочити собі голову вивченням нових та нових значків, та тим краще задля грамотності в народі. Ви пробуйте тільки язиком посувати від т до к, почувсте кілька нових звуків постане, н. пр.: тато, театр, тісто, кіл, каса і т. д. Це все нові звуки, але ж ми їх зазначаємо раз буквою т, то знов к. Або візьміть хліб букву л. Що лицьке вона визначає при а, иньчий звук при е, иньчий при і. Це три різні л, і треба б задля них мати три окремі значки. Але ж це роблять тільки вчені задля своїх наукових цілей. У практичному житті досить одного значка.

• ♦ •

¹⁾ через шє.

І. ЗВУКИ.

І. ЗВУЧНЯ Й ПРАВОПИС.

Які звуки має українська мова, ми вже пізнали.

24.

Колись було їх куди більше. Але ж бо українська мова стара, і з часом серед звуків позаходили великі зміни.

Багацько звуків попропадало зовсім (ъ, ь), багато новитворювалося нових (и, і, ї, г) ¹⁾, багато поперемінювало колишнє своє значіння (ѣ, ы, і, е) ²⁾.

Сталося це все не нараз, а в протягу довгих століть. Іще й тепер сям та там, по закутинах України, живуть деякі давні звуки, як не в первісному значінні (н. пр. у Бойків та угорських Українців живе ы, там кажуть: „быкы“), то в дуже зближеному до давнього (н. пр. двозвуки в Чернігівщині на місці нашого і з о або е, н. пр. „куиць“ — замість „кінь“).

---

¹⁾ Звук *и* витворився зі змішання *ы* й *і* (пор. наше: *ходитьи*, *риба* з московськ.: *хобѣть*, *рыба*), подібно як у південнославянських мовах оба ці звуки злились у один, і то в *і*; про укр. і гл. § 46., 47. і дальш.

²⁾ про ѣ гл. § 46.; укр. е ствердло, як у південнослав. мовах.

Був час, коли всі Українці так балакали, та з розвитком мови це позмінялось.

Як життя цілого народу, як його мова, так і звуки в мові мають свою історію.

Тільки історією звуків у нашій мові нам займатися ніколи. Це річ історичної граматики української мови, а наша граMATика—практична. Ми спиняємося тільки на тих законах, що вже в нашій мові склалися, й тільки ними займаємося.

Та частина граматики, яка обіймає звукові закони, зветься звучня.

Звучня.

Пізнати хоч найважливіші звукові закони нашої мови цікаво, бо ж вони відбиваються на цілій її будові, відрізняють її від інших славянських мов, у першій лінії від московської й польської, й надають їй прикмету самої мови.

Задля практики цікаво знати звукові закони тому, що на основі цих законів витворився й менш-більш уже устаткувався український правопис—закони, як віддавати звуки мови на письмі.

Український правопис у своїй основі фонетичний (грецьк. „фоне“=голос, звук), опирається на законі: пиши, як чуєш.

Правопис.

Але ж через те, що тоді кожний буде собі писати, як він чує, то й буде стільки українських правописів і стільки українських мов, скільки людей балакає українською мовою, бо ж кожний чує по-своєму. Тому то, вибираючи зі звукових законів те, що для мови сутнє, характеристичне, наш правопис містить у собі ще й багацько такого, що нам покинула історія мови, а далі лічить ся потрохи з тим, який корінь у якому слові, себто, із чого слово склалося. Через те він уже трапить вартість чисто фонетичного правопису, а стає по трохи етимологічним, себто, зберігає декуди корінь слова (н. пр. пишемо: човна, хоч кажемо: чоуна, бо: човен).

Звичайно по граMATиках одділюють одно від другого—звучню від правопису, і так власне треба. Але ж що наша граMATика практична, має за завдання навчити як найшвидче правильно балакати та передусім писати українською літературною мовою, то ми цієї справи відділяти

не будемо, а обговорювати будемо побіч себе; де тільки буде цього треба, побіч звукового закону все йти ме правописний, і навпаки.

II. УКРАЇНСЬКА АЗБУКА

налічує 33 значки, з яких 32 віддають приблизно¹⁾ 25. всі звуки нашої мови, а один (ь) має свою окрему службу. Ось вони:

А (а²⁾), Б (бе), В (ве), Г (ге), Г' (ге), Д (де), Е (е), Є (іе), Ж (же), З (зе), И (і), Й (ій), І (і), І' (іі), К (ка), Л (ел), Л' (ел), М (ем), Н (ен), О (о), П (пе), Р (ер), С (ес), Т (те), У (у), Ф (еф), Х (хе), Ц (це), Ч (че), Ш (ше), Щ (ше), Ю (іу), Я (ія), Ъ (ір або млякий знак).

III. ЗВУКОВІ Й ПРАВОПИСНІ ЗАКОНИ.

Як у житті панує безнастанна боротьба за те, щоб легше прожити, так воно й у мові. Не тільки одно слово витискає друге, не тільки одна форма нахабно вдираєть ся на місце другої, але й один звук із другим бореть ся.

А в тій боротьбі один звук потягає за собою другий, один другому подає, кожний віддає дещо зі себе, себто вони приподібноють ся (асимілюють ся) до себе, один витискає другий зовсім, то знов у тій боротьбі між двома звуками всунеть ся третій і засяде собі місце так, що оба мусять із ним лічити ся...

Усе це робить мова, щоб і собі влегчити життя, а людині, що нею говорить, заощадити енергії при порушуванні мовних приладів.

Нераз на око видаєть ся, що мова замість улегчувати собі роботу, спричинює собі труднощі. Це залежить від мови. От українська мова в супереч іньчим, н. пр. московській, польській, німецькій і т. д., любить повноту—через те любить задля цієї повноти нераз додавати деякі звуки тоді, як іньчі мови волять їх відкидати; вона любить і голо-

¹⁾ Пор. замітки в §§16., 23.

²⁾ У скобках назва букв.

систість тоді, як иньчі мови її уникають. Але з цими прикметами треба теж лічити ся, бо вони мову характеризують, відрізняють її від других.

IV. ГОЛОСОВІ ШЕЛЕСТІВКИ.

- У иньчих мовах голосові шелестівки на кінці слів мовкнуть, переходять у безголосі. В українській мові кожне б, д, дь, г, з, зь, ж, дж—лишаєть ся голосовим і в мові й, розуміється, на письмі. Тому то ми говоримо й пишемо:

хлѣб (а не як Росіяни або Поляки кажуть: хлѣп), дѣд (не—дїт), мїдѣ (не—мїть), дзиг (не—дзик), вїз (не—віс), мазь (не—мась), гудз (не—гуц), нїж (не—ніш), їдж (не—їш, пор. рос.: еш).

- І не тільки на кінці слова, але й перед безголосими шелестівками всі ці голосові шелестівки й у мові й на письмі задержують свою голосистість.

Кажемо й пишемо:

парубка (не як по російськи говорило ся б: парупка), вїд тепер (не—вїт тепер), розтяти (не—ростяти), нїжка (не—нішка), обсадити (не—опсадити), без тебе (не—бес тебе)¹⁾.

- Тільки приіменник „з“, коли він зріє ся з якимось другим словом у одно (приставка), перед деякими безголосими шелестівками, перед: н, т, к, ф, х, переходить і в мові, і на письмі в безголосе „с“ (хоч н. пр. у Нечуя-Левицького найдете: зкинати, і сям, і там так і балакають), отже:

спекти, стерти, скинути, сфалшувати, схопити....

---

¹⁾ Як би в деяких околицях, під польським (на Полїссї, на західній Волині, в Холмщинї), або під російським впливом (в північній Чернігівщинї) діти в школі робили тут помилки на письмі (і балакаючи), то зараз треба їм підшукати відповідне слово, де б голосова шелестівка стикала ся з голосівкою, н. пр. парубка, бо: парубок і т. д. Крім того вони повинні знати, що приставки: роз-, об-, під-, над- усюди задержують голосову шелестівку.

Але ж перед безголосими: с, ш, ц, ч, чується й пишеться все „з“:

звісти, зшиток, зчепити, зцідити...

Таксамо у зложенних при́мениках пишемо (й по більшій часті вимовляємо) „з“ не—„с“, отже:

зпід, зпонад, зпозид, зперед, зпоза...

За те ж, коли безголоса шелестівка здиблеться з голосовою, то ця остання робить її в мові (не—на письмі) голосовою, н. пр.:

кажемо: <u>великдень</u> ,	пишемо: <u>великдень</u> ,	бо: великий
„ я́ же	„ як же,	бо: який
„ <u>прозьба</u>	„ <u>просьба</u> ,	бо: <u>просити</u> і т. д.

Голосові 30.
перед безголосими

Шелестівка „в“ після голосівки скрізь, де б то не було, у мові перейшла в нас на „у“, н. пр.:

кров (кажемо—кроу),
дівчина (кажемо—дівчина),
лавка (кажемо—лаука),
човни (кажемо—чоуни)...

„В“ після 31.
голосівки

У правині того „у“ після голосівки ніде не зазначаємо, а всюди пишемо „в“,—і то навіть у тих випадках, коли „у“ витворилося з л (гляди далі, під § 32.), отже:

вовк (по російськ.: волкъ), повний (по рос.: полный), читав (по рос.: читаль)...

Тільки після „у“ шелестівка „в“ чується як „в“, але ж далеко не так, як у російській або в польській мовах, де воно чується як легке „ф“ (укр.: чув, обув... Москаль вимовив би близько до: чуф, обуф).

Це „в“ сильно голосове, що близько підходить до „у“.

Узагалі укр. „в“ шелестівка дуже голосова—тим і пояснюється її перехід у „у“—так, що необзайомлений із російською мовою Українець російські слова: сволочь, свыше вимовляти ме: зволоч, звише і т. д.

Тай і на кінці слова або ж складу, після шелестівки, „в“ тратить трохи зі своєї голосистости, але теж далеко ще йому до російського або польського „ф“, н. пр.:

черв, нерв, червня...

При цьому „в“ уста заокруглюють ся немов до „у“, а не прикладаєть ся долішніх губ до горішніх зубів, як це роблять у таких випадках Поляки або Москалі (вони вимовляють: черфф, нерфф, черффня—пор. польськ.: черффа).

В українській мові в дієсловах (в чоловічому роді минулості) „л“ у визвуку після голосівок перейшло в „у“ (пишемо „в“), н. пр.:

32. „Л“ у визвуку	(вона) <i>каза-ла</i> , (вони) <i>каза-ли</i> , але (він) <i>каза-в</i>
а) після голосівок	„ <i>ни-ла</i> , „ <i>ни-ли</i> , „ „ <i>ни-в</i>
	„ <i>ї-ла</i> , „ <i>ї-ли</i> , „ „ <i>ї-в</i>
	„ <i>коло-ла</i> , „ <i>коло-ли</i> , „ „ <i>коло-в</i>
	„ <i>кину-ла</i> , „ <i>кину-ли</i> , „ „ <i>кину-в</i>

Після шелестівок: н, б, є, з, р, к, г, х—„л“ відпало, н. пр.:

б) після шелестівок	(вона) <i>осліп-ла</i> , але—(він) <i>осліп</i>
	„ <i>скуб-ла</i> , „ „ <i>скуб</i>
	„ <i>тряс-ла</i> , „ „ <i>тряс</i>
	„ <i>ліз-ла</i> , „ „ <i>ліз</i>
	„ <i>умер-ла</i> , „ „ <i>умер</i>
	„ <i>товк-ла</i> , „ „ <i>товк</i>
	„ <i>застряг-ла</i> , „ „ <i>застряг</i>
	„ <i>оглух-ла</i> , „ „ <i>оглух</i>

Деколи випадає „л“ і після „д“, н. пр.:

(вона) <i>зблід-ла</i> , але—(він) <i>зблід</i>
„ <i>обрид-ла</i> , „ „ <i>обрид</i> .

Але ж загалом як перед „л“ повинно стояти т, д, то ці т і д випадають перед „л“, а тоді „л“ із попередньою голосівкою творить двозвук (переходить в „у“) н. пр.:

(він і вона) <i>клад-е</i> —(вона) <i>кла-ла</i> , але—(він) <i>кла-в</i>
„ „ <i>плет-е</i> — „ <i>пле-ла</i> , „ „ <i>плі-в...</i>

В імеників „л“ у визвуку в літературній мові всюди зберегло ся, отже:

орел, котел, стіл, віл і т. д.

У визвуку складів кожне ол із наступною шелестівкою в українській мові перейшло в оу (пишемо ов) отже:

в) „Ол“+шелестівка	<i>вовк</i> (пор. російськ.: волкъ)
	<i>повний</i> („ „ полный)
	<i>човна</i> („ „ челна)
	<i>натови</i> („ „ тозна) і т. д.

Голосова шелестівка „г“ на кінці слів трохи німіє й деколи відпадає, н. пр.:

четвер (четверга), *спасибі* (Бог)...

„Г“ на кінці складів. 33.

Тільки ж, німіючи, укр. „г“ в шелестівку „х“ (як у рос. мові) не переходить; через те в словах *одяг, поріг, Бог, луг...* усе мусить бути чути „г“—не „х“.

У. М Н Я Г Ч Е Н Н Я.

І. Нове мнягчення.

Як зубні шелестівки: т, д, с, ц, з, та ще й плавні: л та н зіткнуть ся з м'якими голосівками, такими, що мають перед собою й, себ-то: я, є, йо, ю, ї, то вони перестають бути собою, язик підходить трішки вище, до твердого піднебіння, і з тих звуків творять ся вже: ть, дь, сь, зь, ць, ль, нь, або як ми кажемо ці шелестівки: мнягчать ся.

У нашій мові тепер тільки ці шелестівки, себ-то: т, д, с, ц, з, л, н¹⁾ можуть мнягчити ся, більш ні одна (у російській мові ще й н. пр. губні—пор.: *голубь, кров'я* т. д.), і тільки після цих шелестівок на письмі може стояти Ір (ь).

Т, Д, С, 34.
З, Ц, Л, Н.

Але ж цим знаком зазначають ся мнягчення після цих шелестівок тільки:

а) на кінці слів і складів—у вивуку—н. пр.:

Мнягчення у правописі. 35.

батько, мідь, письмо, мазь, твєць, банька, жаль... і

б) перед о, н. пр.:

д'юготь, нього, льоду...

Зрештою перед голосівками зазначають ся мнягчення м'якими голосівками, себто знаками: я, є, ї, ю. То так кажемо: *тяжко*,— пишемо: *тяжко*

„	<i>сильє</i>	„	<i>силє</i>
„	<i>на нозі</i>	„	<i>на ної</i>
„	<i>больу</i>	„	<i>болю...</i>

¹⁾ Ось ціле гарне речення, зложене з цих букв початкових: *Треба, друже, з цілого серця любити народ!*

Як у мові йдуть після себе дві м'які шелестівки, то на письмі зазначаємо м'якість тільки

36. М'ягчення останньої, н. пр.:

двох шелестівок. кажемо: кісьть, пишемо: кість
" різьня " різня
" місьць " місьць...

Тільки м'яке „л“ усяди лишається м'яким, коли воно тільки на кінці складу.

Вимовляємо й пишемо: читальня, не—читалня
" пальці " палці...,
м'яке „л“ хоч проваля, весілля, бо тут здвоєна шелестівка (гл. § 56.).

Таксамо не зазначаємо м'якого с, з, ц у незложених словах, як після них йдуть губні шелестівки (п, б, м, в), а потім іде „я“ або „і“
37. св, зв, цв, см (із ґ, гл. § 46.), тому

кажемо: сьвіт, пишемо: світ
" зьвір " звір
" сьміє " сміє
" цьвяє " цвяє
" сьвято " свято...

У зложених словах, або якщо „і“ складалося з „о“ (гл. § 47.), чують ся с, з твердими, н. пр.:

спішити (пор. рос. спѣшить), спінути (рос. вспомнить)
звіритися (пор. віра, рос. свѣрится,) звід (пор. рос. сводъ).

За те як у слові чується на кінці (наросток): -ський, -цький, а далі: -сьько (-їсьько), то всюди, в мові й на письмі, зазначаємо м'якість с, ц¹⁾, отже:

38. ськ, цьк

Артемоський, людський...
Старицький, Хмельницький...
пасовисьько, письько...

¹⁾ Це с та ц були колись тверді, як у російській мові, але ж вони уподобилися до к, яке знов під впливом н по-сунулося наперед до зубів. Це прикмета виключно української мови; м'яких наростків: -цький, -ський—немає ні в одній славянській мові (гл. ще § 68.).

Під впливом цих наростків вже деінде с, ц, з, якщо вони стоять перед к—м'ягчать ся. То так кажемо й пишемо:

ськати (пор. перк.: искати), зіськати (правди не...) військо...
цжувати, цяцька, лопуцьки, багацько, зненацька...
близький, низький, совзький, різький...

Губні шелестівки: п, б, в, ф, м, в українській мові не м'ягчать ся, вони все тверді, де б вони не стояли.

Губні 39.
 шелестівки.

От і через те після них ніколи не можна писати м'якого знаку, а голосівки: я, є, ю, ї, якщо вони стоять після губних, мають свою питому вартість, себо:

я = йа (п'яний = п'яний)
 є = йе (б'ємо = б'йемо)
 ю = йу (с'юи = с'йуи)
 ї = йі (с'їмі = (с'їмйі),

а не так, як у російській мові, де вони мають значіння: а, е, у, і—з м'якою попередньою шелестівкою.

Заввага. Знаючи це, що губні шелестівки в українській мові не можуть м'ягчити ся, ми й не потребуємо після них писати ані апострофа ('), як це пишеть ся в деяких укр. виданнях (н. пр.: п'ять—Грінченко), ані „ъ“ (як радить Нечуй-Левицький, н. пр.: п'ять), ані навіть так, як деякі пишуть: п'ятъ, п'ятый (Кримський), а то вже зовсім неможливо писати „ъ“ (як це ось у словарі Уманця і Спілки—н. пр.: п'ять) і т. д. Треба виходити від законів своєї мови, не—чужої, від знання своєї граматики, не—чужої, а що Москваї могли б н. пр. наше п'ятъ прочитати за своє п'ять—то нехай! Наша грамика писана задля нас, на основі наших законів,

то так наше: п'ять треба читати як: п'ятъ
в'язати „ „ „ в'язати
їмя „ „ „ їмя і т. д.

Після „р“ теж ніколи м'якого знаку не ставить ся, хоч у деяких околицях України воно м'яко вимовляється. Треба писати:

косар не — косарь
Харків „ — Харьков
тюрма „ — тюрьма...

„р“ 40.

*Смірне
 пишання*

Шелестівку „р“ перед: я, є, ю, ї вимовляють у нас ріжно, то як: рйа, рйє, рйу, рйї, то немов: ріа, ріє, ріу, рії, то знову немов: рѣа, рѣє, рѣу, рѣї. Та приймаєть ся, що літературне „р“ тверде.

І після шипучих: ч, ш, щ, ж у українській мові ніколи не може бути м'якого знаку. Оці шелестівки

41. **ч, ш, щ, ж** всюди тверді (тільки в деяких говірках, н. пр. у Гуцулів, подекуди на Буковині вони м'які). Після них рідко стоять і м'які голосівки, а коли стоять, то їх таке значіння, як після губних, н. пр.:

нічю = ніччю, підніжжя = підніжжя,
або просто вимовляєть ся твердо:
ніччу, підніжжа.

2. Старе м'ягчення.

42. Колись у українській мові м'ягчили ся й губні шелестівки, і задніспіднебінні, і зубні інакше м'ягчили ся, ніж тепер. М'ягчення це наступало не тільки в таких випадках, як зараз, але ще й перед е та и (тепер ні). От ці форми м'ягчення передала нам мова зі своєї історії.

І так губні прибирали „л“ перед м'якими голосівками, тому то ми тепер кажемо й пишемо:

43. **Губні.**

любити, але люблю, а далі й люблять (рос. любятъ)
лушити, „ лушлю, „ лушлять (рос. лушятъ)
ломити „ ломлю, „ ломлять (рос. ломаютъ)
здоровий „ здоровля (рос. здоровье) і т. д.

Цікаво, що тепер у майже всіх говірках України в деяких випадках до м, п, якщо після них іде „я“, втиснуло ся „н“.
Таким чином побіч

імя (ім'я) чуєть ся й пишеть ся імя
м'який (м'ягкий) „ „ м'який ?
м'ята (м'ята) „ „ м'ята
м'ясо (м'ясо) „ „ м'ясо
розіп'яти (розіп'яти) „ „ розіп'яти
і т. д.

Список м'яких знаків

Сторінка?

Таксамо досі ми кажемо й пишемо в літературній мові:

Зубні. 44.

платити—плачу (не—платю), *плачений*,
ходити—ходжу (не—ходю), *прохожий*
мусіти—мушу (не—мусю), *примушений*
возити—вожу (не—возю), *вожений*
хрестити—хрещу (не—хрестю), *хрещений*
*їздити—їжджу (не—їздю), *виїжджений...*

Виходить, що в деяких випадках колись м'ягчили ся зубні так, що

т переходило на ч			
д	„	„	дж, ж
с	„	„	ш
з	„	„	ж
ст	„	„	шч=щ (кожне зокрема для себе м'ягчило ся)
зд	„	„	ждж („)

Таксамо у спадщині лишила нам мова м'ягчення задніспіднебінних: к, т, х, та гортанного: г. **Задніспіднебінні. 45.**

Кажемо: *потік*, але кличемо: *поточе*, купаємось: *у потоці*
 „ *Бог* „ „ *Боже*, надіємось: *у Бозі*
 „ *гріх* „ „ *гріше*, каємось: *у грісі*
 „ *хурдига* „ свдять: *у хурдизі*,

а далі кажемо: точити, божити ся, грішити.

То так здавна, й до сьогодні в деяких формах (у відмінні, й як творимо слова)

к перед е, и переходить у ч, перед ї у ць					
г	„	е, и	„	„	ж „ ї „ зь
х	„	е, и	„	„	ш „ ї „ сь
г			переходить	„	ї „ зь

Останнього м'ягчення російська мова не знає (пор. *потокъ, порожь, грѣхъ*), а й форм: *возче, порожже, гріше* зовсім нема. За те для української це м'ягчення дуже цікава й своєрідна прикмета.

VI. УКРАЇНСЬКЕ „І“.

В українській мові голосівка „і“ грає важну роль.

Тих „і“ є кілька. Вони різно вимовляють ся (отже й пишуть ся), бо й із різних звуків повитворювали ся.

46. „І“ із „Ъ“
 Передусім є таке „і“, яке ніколи не зміняється. Це „і“ все м'ягчить тішелестівки, що на основі українського закону м'ягчення дають м'ягчити ся, себто: т, д, с, з, ц, л, н. На письмі таке м'ягчення зазначається значком „і“ (м'яке і). Це „і“ відповідає старославянському й московському „ѣ“ (ять). То так пишемо:

тіло (ніде не зміняється: тіла, тілу, тілом і д. т.),
діло, сіно, зівати, цілий, пильніщий... (вимовляється: тьіло, дьіло, сьіно, зьівати і т. д.)

—але попри то:

вітер, біда, ніхота, мідь, різкий... (з т. зв. твердим „і“, бо губні й „р“ не м'ягчать ся).

Таке і (ї) подибується в дієсловах наворотових, якщо в їх корині є „е“, н. пр.

плету, але—заплітаю (рос. уплетаю)

леу, „ літаю (рос. летаю)

—все з „м'яким“ і, бо після: л—

мету, але—вимітаю (рос. выметаю)

гребу, „ загібаю (рос. загибаю)—з „твердим“

і—бо після: м, р.

Всюди лишається і (і): літаю, літаєш, літати, вимітаю, вимітати і т. д.

47. „і“ з „о“,
 „е“ (ікання)
 Є ще таке „і“, що вийшло з „о“ або „е“. Тут втворювали ся окремі закони, коли „о“ та „е“ переходять у „і“. Отже як о або е з відчиненого складу переходять у зачинений (гл. § 9.), то завжди замість о та е появляється і, н. пр.

ро-ва, але—*рів*, *со-ли* але—*сіль*

но-са, „ —*ніс*, *но-чі* „ —*ніч*

се-ло, але—*сіл*, *о-се-ни*, але—*о-сінь*

ве-се-лий, але—*ве-сіл-ля*, *ка-ме-ня*, але—

ка-мінь.

Тільки ж ці оба „і“ не однакові. Те „і“, що вийшло з „о“, не м'ягчить попередньої шелестівки, тому на письмі зазначуємо його „і“ (твердим „і“); те ж „і“, що повсталоз „е“, м'ягчить ті шелестівки, що дають м'ягчити с'я в українській мові (т, д, с, з, ц, л, н), отже так, як при „і“ з „ї“—і це м'ягчення зазначуємо т. зв. м'яким і=ї.

Це т. зв. закон ікання в українській мові ¹⁾.

Тому то у слові *ніс* (носа) вимовляємо „і“ твердо (пишемо: і),

„ „ *ніс* (несла) „ „ „і“ м'яко (пишемо: ї).

Таксамо пишемо: *тіж* (току), але—*тіж* (текти),
сіль (соли), але—*сіл* (село),
постіл (постоли), але—*постіль* (постелі),
 а далі: *діл* (долу), але—*діл* (ділити—„і“ не зміняється),
ліз (лоза), але—*ліз* (лізти) і т. д.

1) На око він не всюди переведений *послідовно*, але це тільки на око, і ті „виїмки“ від ікання мають свою причину то в історії мови, то в чому иньчому. Ось ці виїмки—склад зачинений, ікання нема:

1) при відміні, в закінченнях, н. пр.:

чоловіком, не чоловікім, бо—ом закінчення
королем, „ королїм, „ —ем „
несеи, „ несїи, „ —еш „ ...

2) при відміні, як о або е випадають, н. пр.:

сон, не—сїн, бо кажесть ся: *сна*, *снові*... (о всюди випадає),
день, не—дїнь, бо кажесть ся: *дня*, *днесі*, *днї*... (зсюди е випадає)...

3) якщо в відміні о або е вставлене, н. пр.:

вікон, не—вікіи, бо о вставлене між к і н, пор:
вікно, *вікна*...
сестер, не—сестїр, бо е вставлене між т і р, пор:
сестра, *сестри*...

4) в таких словах, де є: *оро*, *оло*, *ере* (повноголос), н. пр.

горох, *голод*, *очерет*...

48. Якщо „о“ стоїть на початку слова й на основі закону ікання мусить переходити в „і“, бо склад зачинився шелестівкою, то „і“ дістає зпереду „в“ (роздів гла § 61.), отже так:

о-вес, але—вів-са
о-тець, „ — віт-ця
о-рел, „ — вір-ла
о-вець „ — вів-ця, таксамо:
 від, він і т. д.

Щодо від, то воно в нашій мові вживається побіч од. Радимо писати від тоді, як попереднє слово кінчить ся голосівкою; як же воно кінчить ся шелестівкою, то краще вживати од, н. пр.:

Я йду від тебе. Вони йдуть од мене.
Я відніс гроші. Він одніс гроші.

49. „і“ в прикметниках. Ще є таке „і“, яке повстало зі стягнення (в 1. відм. множини в прикметників), н. пр.: гарн-і, добр-і, син-ї, лис-ї—повстало із: гарн-иї, добр-иї, син-її, лис-її. Це „і“ або не м'ягчить попередньої шелестівки, або м'ягчить її, коли вона дається м'ягчити (т, д, с, з, ц, л, н).

Але й тут уже почало сильно входити і, й ми кажемо вже:

голів, борів, сторів, корів, ворів, берів, порів...

5) у таких словах, що стоять під сильним церковним впливом, н. пр. кажемо:

Господь Бог (церк.), але Пан Біг (народне)

боднапрости („), „ спасибі („)

6) в дуже рідких випадках і наголос впливає на те, чи ікання є, чи його немає, тільки ж таких випадків дуже мало; ось вони:

нарів, але—нарів
вільний „ — вільний
війна „ — війна
звідний „ — звідний
самотний „ — самітний

Коли прикметник кінчить ся на -ий (-а, -е), то „і“ не м'ягчить попередньої шелестівки, й тоді пишеть ся твердо і, н. пр.: товстий пан) — товсті (пани)

рудий (вус) — руді (вуса)
босий (чоловік) — босі (люди)
сизий (сокіл) — сизі (соколи)
куций (хвіст) — куці (хвости)
білий (кінь) — білі (коні)
чорний (кіт) — чорні (коти)...

У тих прикметників усюди, де тільки чути „і“, треба вимовляти шелестівки перед „і“ твердо й писати „і“, н. пр.:

сизій (зозулї)
(на) білім (полотні)
(на) товстім (папері)
(на) босій (нозі)...

Коли прикметник має закінчення -ій (-я, -є), то всюди, де чути „і“, воно м'ягчить попередню шелестівку (як вона має м'ягчити ся), й тоді пишеть ся „ї“, н. пр.:

синій (папір) — сині (папери)
гусій (дзюб) — гусі (дзюби), а далі
(на) синім (морі)
(в) останній (завці)
тутешній (людині) і т. д.

7) тай іще в багатьох випадках, що або мають свою причину в історії мови (н. пр. *вояк, повний, борць, кров, торг, смерть, серп, верх*), або склали ся принадково, на подоби иньчих форм (аналогічно), н. пр.:

істот, підвод, вечер (вечера)...

Через те пераз маємо ікання там, де не повинно б його бути, бо склад одчинений; н. пр. кажемо:

кілок, хоч „ко́ла“, бо: *кілка, кілкові, кілки* — усюди є *і...*
кінець, побіч: *конець*, бо: *кінця, кінцеві, кінці...*
стілець, „ *столець*, бо: *стільця, стільцеві...*

Це „і“ теж дістало ся сюди на подоби иньчих форм.

Під впливом „ікання“ вже й таке *і*, що ніде не повинно змінати ся (із *ї*), змінаеть ся в словах: *річ, ведмідь*, і ми кажемо: *речі, ведмедя* і т. д.

50. Після голосівок кожне українське „і“ в українських словах вимовляється як *йі*, *й* на письмі зазначається т. зв. м'яким *і* (*ї*), н. пр:

Україна, моєї, поїти, шії, соловії, Чуґуїв...

На початку слова пишеться *і* м'яке (*ї*), *і* тверде *і*, відповідно до того, як чується:

Імовірний, їмля, але—їсати, їсти...

ЗАВВАГА. У великій кількості українських говірок різниця між „твердим“ (із „о“) і „м'яким“ (із „е“) і затерла ся (в Херсонщині, на Полтавщині, і т. д.) і *всюди* шелестівки перед *і* вимовляються *м'яко* (отже: *сьлі і сьіль, чорнії й останнії*). Через те по часонисях і здебільшого по книжках, що друкують ся на російській Україні, бачимо після шелестівок тільки „і“, а „ї“ пишеться лише після голосівок (мої, твої...). Але таким чином затирається *дуже* *характеристичні* прикмети нашої мови і правописові відбирається признаку *науковості*. Письменницька мова не повинна цього робити, не повинна і школа затирати тих різниць між „і“, тим більше, що вони дуже гарно зберегли ся майже на цілому Правобережжі (н. пр. на Волині, на Поділлі) та майже в цілій Галичині.

У деяких випадках, коли слово починається двома шелестівками, н. пр. у словах:

51. **Приставне** *ще* (шче), *мля, ржа, ржати, рвати, кло...*
„і“ може до нього „і“ *приставляти* ся. Діється це тоді, коли попереднє слово кінчиться *шелестівкою* (задля легчої вимови); коли воно кінчиться *голосівкою*, то *приставляти* „і“ не треба. То так кажемо й пишемо:

вона ще спить, але — він іще спить

витри ржу „ — витер іржу

стен покрив ся млою, але — покрив ся стен і млою.

Таке „і“ все тверде.

Нор: Аж ішов я мимо його (Куліш). А кінв ірже, води не це, до-ріженьку чуче. Вона ж за чуб як ірвоне! Може Господь не все лихо роздасть, іще останеться. Ой, на горі сійжок їмжить. Як піймав вовк іплом за хвіст... (Приклади зі словаря Грінченка).

52. **Вставне** *цями: об-, від-, над-, під-, роз-* (приставками), коли „і“. Друга частина зложеного слова починається

двома шелестівками, н. пр.: обізва́ти ся, віді́рвати, наді́слати, піді́брати, розі́гнути...

Що воно „тверде“, пізнати ще й по тому, що воно чергуєть ся з „о“, що те „о“ в багатьох околицях України ще не в усіх випадках перейшло в „і“, що народ там так і балакає з „о“, і деякі письменники пишуть:

відорвати, надослати, підобрати...

На подобу цих слів являють ся „тверде“ і серед таких самих умов у словах, зложених із приіменниками: до-, по-, на пр.:

дістати, діткнути ся, дібрати ся...

післати, пільга, пірвати, пімста...

побіч: достати, добрати ся, послати, помста...

VII. 3, ЗІ, ІЗ.

На основі закону про вставне та приставне „і“ 53. в нас витворив ся закон щодо вживання в мові та на письмі приіменника „з“. В українській мові він тільки один, і означає раз рос.: изъ (чого?), то знов: со (ким?). Але ж щодо місця, де він стоїть, „з“ може мати три форми:

з, зі, із.

а) Як попереднє слово кінчить ся голосівкою, а слово після „з“ починаєть ся теж голосівкою, або одною шелестівкою, то звичайно в мові й на письмі вживаємо „з“, н. пр.:

а) приіменник і прислівник „з“.

Я з Охтирки. Біжу з гори (на питання: з чого?).

Сестра з Оврамом. Сиджу з тобою (на питання: з ким?).

б) Як одно слово кінчить ся і друге починаєть ся шелестівкою, то звичайно балакаємо й пишемо „із“, н. пр.:

Родом із Києва. Досить із мене (з чого? з кого?).

Він із тобою. Іван із Петром (з ким?).

Пор. народні пісні: Скни з себе голуб жуван. Іде мати на ланжати разом із дочкою...

в) Якщо слово, що після „з“, починаєть ся двома шелестівками, а то й одною, але сичною або шипучою, то вживаємо звичайно „зі“ (побіч: зо), н. пр.:

Я зі Львова. Перо зі сталі (з чого?).

Ходи зі мною. Брат зі сестрою (з ким?).

Пор. Хуртовина зі сходу на їх найде (Куліш). Чайченко танцював зо (зі) всіма (Марко Вовчок).

Як нераз іскладеть ся так, що перед „з“ і після нього накопичить ся кілька шелестівок, то й уживасть ся навіть форми: ізі (ізо), н. пр.:

Василько буде хоч цілісіньку ніч ізо мною сидіти
(Марко Вовчок).

Те саме відносить ся до „з“, коли воно прислівник, означає стілько, що: *приблизно, близько*, н. пр.:

Збіглось вовків щось із тисячу. Було їх тисяч зо дві.
(Словар Грінченка).

Не минає цей закон „з“, якщо воно зросло ся
б) Приставка зі словом (приставка). Тоді теж є одно „з“. „з“ (перед деякими безголосими шелестівками чуєть ся й пишеть ся „с“, гл. § 29.), хоч повстало це „з“ аж із трох приставок: із-, со-, воз- (ве).¹⁾

Та таке „з“ може теж мати форми:

з-, із-, зі-, а то й: ізі-,

відповідно до того, який звук стоїть перед ним, або після нього, н. пр.:

Швачку з осавулою докупи зв'язали, ой, ізв'язали (нар. пісня).

---

¹⁾ Приставки із- (у рос. значінню, себто: „зі середини“ якесь дійство „на верх“ виконати) наш народ не любить і заступає її иньчими, найбільш приставкою: ви- (н. пр.: издатель—видати, избиратель—виборець і т. д.).

Замість приставки вос- (яка цілком щезла, а лишила ся в церковних словах, таких, як: воскреснути...) уживають ся різні иньчі приставки (воспаленіє—запалення, воскликати—виукувати, возлюбленний—улюблений, возобновити—поновити, возрасть—зріст, восходь—схід і т. д.).

А приставка со- перейшла цілком у „з“ (лишила ся в церков. слові: сотрудник), або ще й відома в нас у формі: зу- (зустріч, зустрінути, побіч зустрінути, а на подобу цих двох останніх слів повстало вже слово: зупинити), або су- (супротивник, супруга, супіль, сусід, сутужний...).

Де (козацтво) поділось? Ізгоріло! (Шевченко—Тарас. ніч).

На божничок гляну, матір іспомню (нар. пісня).

Та ще такі височенні, що хмари достанеш, як (у гору—вос-) *ізієсти* (Шевченко—Великий Лях).

Стьожки, зіткані з ниток (Стороженко).

Ой, ізійду я (в гору—вос-) *на могилу* (нар. пісня)..

УІІІ. ЧЕРГОВАННЯ „В“ ІЗ „У“, ТА „І“ З „Й“ НА ПОЧАТКУ СЛОВА.

Балакаючи, ми не відриваємо гостро (як це н. пр. роблять Німці або Англічани) одного слова від другого, але жлучимо їх зі собою. Через те то, як у мові яке слово кінчить ся н. пр. якоюнебудь голосівкою, а потім іде друге слово, що починаєть ся голосівкою „у“ або „і“, то остання голосівка першого слова сполучуєть ся в вимові з „у“ або „і“ другого слова, й так складаєть ся двозвук. От як скажемо, не спиняючись:

була у батька, або: я іду,

то „ау“ і „яі“ злучаєть ся зі собою і створюєть двозвук: ав, яй.

Із того витворив ся окремиї закон, що на початку слів можуть ці звуки чергувати ся зі собою, що в одному й тому ж слові на початку може бути „й“ або „і“, „в“ або „у“. Якщо попереднє слово кінчить ся шелестівкою, то назвучнє „і“ лишаєть ся, н. пр.:

він іде, він і вона...

Коли ж слово кінчить ся голосівкою, „і“ творить із нею двозвук, і тоді треба писати „й“, н. пр.:

вона йде, вона й він...

Те саме треба сказати про „у“ та „в“. Кажемо й пишемо:

Іван учитель, але—Ганна вчителька.

Він у місті, але—вона в місті...

Тим пояснюєть ся, що різні колись щодо свого значіння приіменники: „у“ (пит.: кого? чого?) та „в“ (пит.: кого, що?, у кім, у чім?) тепер злилися в один із двома значіннями та двома формами (в ро-

54.

Пріменник
„в“—„у“.

спійській мові ті приіменики дуже відрізняють ся від себе. То так кажемо й пишемо:

пит.: у кого? (чого?)	пит.: у (кого?) що?	пит.: у (кім?) чім?
<i>сестра в батька,</i>	<i>іду в ліс,</i>	<i>я в лісі,</i>
<i>брат у батька,</i>	<i>ідїть у ліс,</i>	<i>він у лісі...</i>

І загалом багато иньчих слів, чи вони колись починали ся шелестівкою „в“, чи голосівкою „у“, тепер можуть мати обі форми, відповідно до попереднього слова, н. пр.:

вдова й удова, учитель і вчитель,
вповні й уповні, умерти і вмерти...

Пор. народню пісню: Наші рушницї в панів у світлицї, або: Не вєпів прогнать, уже знов лїзуть (Словар Грінч.). А що вже Василько тихий (Марко Вовчок—Два сини). Як ударив Іван змія та по колїна і вбив у землю (Словар Грінч.).

Як останній приклад показує (*по колїна і вбив*), то тут іще треба дивити ся на те, які звуки (букви) йдуть після „в“, чи „у“, після „і“, чи „й“. Як ідуть, н. пр., дві або більше шелестівок, то краще балакати (й писати) „і“ та „у“ навіть тоді, коли слово, що стоїть перед „у“, „і“, кінчить ся голосівкою, н. пр.:

Книгарня товариства ім. Шевченка у Львові.
Тут вона вся і скипіла...

Пор.: Як у руках рушниця у стрільця, то горе качкам (Словар Грінч.). Як Бог дасть, то і в вікно подасть (нар. присл.).

Тільки ж щодо „у“ та „в“, то треба сказати, що цього закону всюди прикласти не можна. Але ж де тільки можливо, треба його використовувати у слові та на письмі.

ІХ. ПОДВОЄННЯ ШЕЛЕСТІВОК.

55.

У назвуку слів, під впливом приіменика „в“ та часом „з“, подвоюють ся назвучні шелестівки у таких словах:

1) **вв-**, **зз-**

ввесь, ввійти, ззїсти...

На основі закону про черговання „в“ із „у“ два перші слова можуть звучати ще й:

увесь, увійти...

Пор.: Що тепер неправда світ *увесь* зажерла (народня пісня). Було 60 верет увійду (Словар Грінч.).

А далі це „у“ появляється у здвоєному приіменнику „в“ у формі: ув і уві, н. пр.:

Зоставсь ув убозстві (Куліш), уві сні, уві Львові...

і в приставці „в“, н. пр.:

увірвати, увіходити, увігнати...

Пор.: Прод... з кобильчини увірвав ся (нар. колядка). Хто не ввходить дверима, той злодій (Словар Грінч.). Москалі в коршму увігнались (Руданський).

Це здвоєне назвучне „в“ появляється у слові: *вівторок*, колись: *второк*—другий (вторий) день після неділі, пор.: А в вівторок снопів сорок...

Іменики на -є (-я), поутворювані з прикметників, инь-них імеників та з дієслів (колись вони кінчили ся на -іє, пор. церк. житіє, рос. житье) подвоюють перед тим -є (-я) шелестівку, якщо вона тільки одна. То так балакаємо й пишемо: 2) -ння, -ття, -лля...

безвідє (безвіддя), Поділля, весілля, божевілля, насіння, подвірря, колосє, клоччя (-є), гадання, сподівання, життя...¹⁾

Та коли перед -я (-є) являються дві шелестівки, або одна, але ж губна, то подвоєння немає, н. пр.:

здоровля, щастя, безхлібя, прислівя...

Подвійна шелестівка зустрічається далі в усіх українських (не—чужих) словах та формах, де було колись -ія, -іє, -ію і т. д. Те „і“ пропало, форма на один склад скоротила ся, але шелестівка подвоїла ся, отже:

суддя, рілля, ніччю, сілля, миттю, ллю, ллєш... хоч кровю, любовю, бю, бєш... (пор. рос.: судья, ночью, солью, льєшь, кровью, пью, бьєшь...).

---

¹⁾ У західноукраїнських говірках (на Поділлі, в західній Волині, в Галичині, на Буковині і т. д.) подвійна шелестівка стягла ся вже в одну, і в вимові чути, що вона одна. Через те й австрійські Українці всі балакають, і здебільшого всі письменники цієї частини нашої землі пишуть:

безвідє, Поділе, весіле, божевіле, насіне, подвірє, колосє, клоче, ріля, нічю, лєш...

К Розуміть ся, що ця подвійна шелестівка лишаєть ся вже в цілій відміні слова, як після неї йде м'яка голосівка отже:

безвіддю, безвіддя́м, на безвідді́...
Поді́лю, Поді́ля́м, на Поді́ллї́...
судді́, суддю́, судді́в (але: суддею́)
ріллї́, рі́лю, (але: рі́лею, рі́ле!)
ллємо, ллєте, (але: ллїти, ллїв) і. т. д.

X. ЗУСТРІЧ ШЕЛЕСТИВОК.

Українська мова не терпить накопичення шелестівок. Тому то як зійдеть ся їх кілька, мова на ріжний спосіб дає собі з ними раду.

57. **Випад шелестівок** Передусім ізпоміж кількох шелестівок одна випадає. І так у першій мірі випадає „т“ і „д“, як після них іде: „н“ або „л“. Говоримо й пишемо:

	тиждень	але— <i>тижні́</i>
	бороздити	„ — <i>борозна́</i>
а) т, д	милосердіє	„ — <i>милосерний</i>
перед	піст	„ — <i>пісний</i>
„н“	вістка	„ — <i>вісник, первісний</i>
	злість	„ — <i>злісник</i>
	радість	„ — <i>радісний</i>
	капость	„ — <i>капосник</i>
	істота	„ — <i>існувати</i>
	волость	„ — <i>волосний...</i>

Таксамо говоримо й пишемо:

<i>празник</i>	пор. рос.:	праздникъ
<i>пізно</i>	„	поздно
<i>дійсність</i>	„ церк.:	истина...

Заввага. Випаду „т“ перед „н“ письменники часто не зазначають на письмі, щоб було пізнати, звідкіля слово по встало (корінь, чи пень). Через те зустрінете часто по книжках: *вісник, існувати, пісний, милосердний*, хоч у вимові того „т“ не чуєть ся. Радимо це „т“, „д“ таки пропускати.

Ось це мушкетерська праця

А далі кажемо й пишемо:

	<u>щастя</u>	але— <u>щасливий</u>	
	зависть	„ — <u>зависливий</u>	б) перед „л“
	<u>мастити</u>	„ — <u>масло</u>	
	<u>пестити</u>	„ — <u>песливий</u>	
(вона)	кладає	„ — <u>клала</u>	
„	плете	„ — <u>плела...</u>	

Але ж „т“, „д“ випадають і перед иньчими шелестівками, то так кажемо й пишемо:

	<u>місто</u>	але— <u>місце, міський</u>	в) перед иньчими шелест.
	<u>серденько</u>	„ — <u>серце...</u>	

Крім того можуть випадати иньчі шелестівки. Ось приклади такого випадку:

	<u>чернець</u>	але— <u>черці, черці</u>	
	боязнь	„ — <u>боязький, боязливий</u>	
(у)мислити	„ — <u>умисний</u>		г) иньчі шелестівки
вдячний	„ — <u>віддячити ся</u>		
первина	„ — <u>перший</u>		
стискати	„ — <u>стиснути...</u>		

Таксамо кажемо й пишемо:

<u>сонце</u> ,	пор. рос. сонце
<u>тоді</u>	„ „ тогдa
<u>завсїди</u>	„ „ завсeгдa...

У назвуку часто випадає „в“ при зустрічі ен, ет, ех, зб, зд. Передівсім випадає воно в таких словах:

<u>спалажнути, спільний, спізнати, спомин...</u>	д) випад „в“
<u>стеклий, стрінати, стріча, стляжка, стид,</u>	
але і <u>встид...</u>	

схід, сходити (сонце)...

збирати (вода), здовж, здригати ся...

Не може випадати „в“ тоді, коли добре чується, що воно дуже потрібне, що без нього слово буде зовсім що иньче означати, н. пр.:

в(у)ставати, в(у)стрлявати, в(у)стромити, в(у)стергти...

Загалом тут звукове й правонинене правило таке: як тільки де в мові випадають шелестівки, то цей випад треба зазначувати й на письмі, не дбаючи зовсім про те, що ко-

рінь слова (з чого слово постало) через те може затерти ся, чи ні.

Також так собі радить ся мова, що вставляє межи дві шелестівки голосівки „о“ або „е“, головно в відмінні іменників, н. пр.:

58. Вставка голосівок.

вогню,	але —	<u>вогонь</u>
вузла	„ —	<u>вузол</u>
сестра	„ —	<u>сестер</u>
сосна	„ —	<u>сосон</u> або <u>сосен</u>
дошка	„ —	<u>дощок</u>
земля	„ —	<u>земель</u>
відьма	„ —	<u>відьом</u>
вікно	„ —	<u>вікон</u>
полотно	„ —	<u>полотен...</u>

Крім того цілий ряд шелестівок мова стягає і творить із них менше звуків, але для вимови легчих. Так говоримо й пишемо:

59. Стягнення шелестівок.

багатий,	але—	<u>багачтво</u>	(багатство)
брат	„	<u>брацтво</u>	(братство)
хробак	„	<u>хробачтво</u>	(хробачство)
ткач	„	<u>ткацтво</u>	(ткачство)
козак	„	<u>козацький</u>	(козачеський)
Кобиляки	„	<u>кобиляцький</u>	(кобилячеський)
Галич	„	<u>галицький</u>	(галичеський)
Прага	„	<u>празький</u>	(пражеський)
Петербург	„	<u>петербурзький</u>	(петербуржеський)
Париж	„	<u>паризький</u>	(парижеський)
Запорозжя	„	<u>запорозький</u>	(запорожжеський)
Чех	„	<u>чеський</u>	(чешеський)
наш	„	<u>наський</u>	(нашеський)
товариш	„	<u>товариеський</u>	(товаришеський)
птах	„	<u>птаство</u>	(пташство)
Русь	„	<u>руський</u>	(русьський)
Француз	„	<u>французький</u>	(французський)
розсадити	„	<u>росада</u>	(розсада)
розсолити	„	<u>росіл</u>	(розсіл)...

Отже стягаєть ся, як бачимо:

<u>тств</u>	у	<u>цтв</u>	чств	у	<u>цтв</u>
<u>чськ</u>	„	<u>цьк</u>	жськ	„	<u>зьк</u>
<u>шськ</u>	„	<u>ськ</u>	штств	„	<u>ств</u>
<u>сьс</u>	„	<u>сь</u>	зе	„	е і т. д.

Ще й так у деяких випадках улегчує собі мова, що заміняє одну шелестівку другою, себто, що одна шелестівка до другої приподіблюєть ся. От уже в давних часах, як видно із прикладів:

плету, але—*плести*, *мету*, але—*мести*
кладу „ *класти*, *краду* „ *красти*, попри:
 —*несу* „ *нести*, *везу* „ *везти*...

1) $\begin{array}{l} \text{тт} \\ \text{дт} \end{array} \left| \text{—ст} \right.$

що кожне тт, дт переходило на—ст.

У новіших часах у народній мові кожне чт, чи почало переходити у—шт, ши, але ж у письменстві цей закон доторкнув ся таких слів:

поштар—пор. почта
поштисий „ староукр. чити ¹⁾
рушник; *рушниця*—пор. ручка
сердешний „ сердечко
соняшний, *соняшник*—пор. сонечко
мірошник „ мірочка
яєшня „ яєчко...

2) $\begin{array}{l} \text{чт—шт} \\ \text{чн—шн} \end{array}$

Зрешто ж пишеть ся:

конечно, *безпечний*, *почта*...

Таксамо, як зрівняти зі собою слова:

старший (старий) і *вищий* (високий)
глибший (глибокий) „ *кращий* (краєний), то

3) сш—щ

побачимо, що в українській мові сш ²⁾ переходить у шч—щ.

¹⁾ Порів. західноукр.: *штири*—чотири

²⁾ У західноукраїнських говірках, на західному Поділлі, подекуди в Галичині, чуєть ся в таких випадках *шш*, то так там кажуть:

крашший, по книжках пишуть: *краеший* (бо: красний)
вишший „ „ *висеший* (бо: високий)
підвишшити „ „ *підвисшити*

Тому то кажемо й пишемо:
краще, покращати
вище, підвищити...

У таких самих випадках переходять: зш, жш у—зч, жч,
і ми кажемо й пишемо:

низький—низчий, низчати
4) зш—зч вузький—вузчий, вузчати
жш—жч дужий—дужчий, дужчати...

Уже під впливом „ч“ у формах: *низчий, вузчий*, те „ч“
появилось в таких самих випадках і в інших словах так,
що не тільки балакають, але й деякі письменники пишуть:

побіч: *меньший і меньчий*
„ *багатший „ багатчий*
„ *молодший „ молодчий*
„ *иньший „ иньчий...*

А далі „ч“ дісталося вже загально до подібних
форм так, що кажемо й пишемо:

білий — *білчий, білчати*
грубий — *грубчий, грубчати*
гарний — *гарчий, гарчати* ¹⁾...

У цих усіх випадках немов здається, що між шеле-
стівки втиснулася шелестівка „т“ (тш=ч)²⁾, бо подібне явище
бачимо ще в словах:

5) вставка (є) горщок — (є) горшка, за ним у сло-
т, д ві: (є) дощок — (є) дошка,
а далі бачимо вставлене „д“ між шелестівками з, р
у словах:

зздрість, — пор. зріти
скороздрій „ зрілий
роздружати „ рухати...

---

¹⁾ У Полтавщині та Харківщині й досі подекуди ка-
жуть: *білчий, грубчий, гарчий...*, в Галичині здебіль-
шого балакають і майже всі пишуть: *білчий, грубий-*
чий, гарчий...

²⁾ У наддністрянських говірках (на Буковині, на Підгіррі) дода-

Як добре прислухати ся, то не важко замітити в мові ще й багато иньчих прикладів приподіблення одних шелестівок до других. Ось усі ми

кажемо: багаччий, хоч пишемо багатчий, бо: багатий			
„ нязьці	„	ніжці	„ ніжка
„ спивцьца	„	спить ся	„ спить
„ доцьці	„	доці	„ дочка
„ досьці	„	доңці	„ дошка
„ питаєсься	„	питаєш ся	„ питаєш
„ ж жалю	„	з жалю	„ з болю ¹⁾ ...

XI. ЗУСТРІЧ ГОЛОСІВОК (РОЗЗІВ).

Таксамо здавна вже мова оминала зустріч голосівок— роззів—у середині слова, вставляючи між них шелестівки: в, г, й (пор. *павук*, *павутина*—рос. паукъ, *вистигати*—рос. остывать, стынуть, *Українець*—рос. Украинець). 61.

Звідтіля перейшла ця звичка до слів, із яких одно кінчило ся, друге починало ся голосівкою, а далі вже стали прикладати ся ті шелестівки в назвуку до багатьох слів, що починали ся голосівками.

У деяких околицях України при кожному такому слові приставляють ся хоч „й“, хоч „в“, а то й „г“ (пор. н. пр. подільськ. *гочі* або *вочі*, *гиньчий*, *Гамерика* або *Ямерика*, *Йосип* або *Восип* і т. д.), але ж у літературній мові приставляють ся вони тільки до таких слів:

вогонь, *вона*, *вони* (бо „він“), *вугілля*, *вудила*, *вудка*, *вуж*, *вуздечка*, *вузол*, *вузький*, *вулій*, *вулиця*, *вуса*, *вуха*, *воробець* і *горобець*...

Ганна, *гармата*, *гикати*, *горіх*, *гострий*...

ягол, *Йосип*, *йойкати*, *йолоп* (рос. олухъ)...

Оминаєть ся роззів іще й иньчим способом, гл. § 65.

Про „в“ при „і“ з „о“, яке теж має дещо спільного з

єть ся часто „т“ перед „є“ так, що замість „є“ чуєть ся „ц“ (=те), н. пр.: доцягати (досгати), прицягати (присгати), панцький (панський), дитина) сєє (се)...

¹⁾ Такі чистофонетичні написання найдете в давніших виданнях (н. пр. у Куліша) українських письменників. Квітка писав: счусься, зглянеся (Маруся), Гребінка: здаєця, Куліш: ж Жидом і т. д.

Розумієть ся, що і в школі, і так балакаючи, головню ж пишучи, треба дуже додивляти ся, щоб не мішати тих звуків зі собою, себто, щоб не балакати (й не писати) „и“ замість—е, „у“ замість—о, „ї“ замість—є, бо ж як раз це зробить ся, то вже потім того легко попасти в помилку та ставити одно замість другого (адже ж кажуть подекуди:
вешні, чиринні, онук, одова, оюн...)

Але ж у словах:

парубок, мачуха, яблужо, яблуня, дарувати, купувати, малювати...

треба балакати й писати „у“—не „о“, хоч у них було колись „о“ (пор.: робота, яблінка—із: яблонка, дарований) —та передусім задля браку наголосу перейшло на „у“.

Зрештою, де являеть ся е, де и, де о, де у, де є, а де ї—про це добре поучує відміна. При кінці другої частини зібрано ще раз коротко, де являють ся ці звуки в відміні (чи н. пр. люде—людей, чи люди—людей і т. д.), і туди відсилаємо цікавих читачів.

Та крім того ненаголошена голосівка тратить свою силу (є такі мови, в яких ненаголошені голосівки просто проковтують, н. пр. німецька) так, що з часом може цілком відпасти. У нашій мові прикладів на це тепер мало (колись було дуже багато), але все таки вони є. Відпад ненаголошених голосівок зустрічаєть ся на початку слів (у назвуку), головню відпадає „і“ та „й“, н. пр:

Відпад ненаголошених голосівок 63.

мати—пор. ймати (вхопити), рос. имѣть
голка—пор. ігольник, гуцульськ.: иглиця **1) у назвуку**
граги, грач, грець, грище, — пор. играшка,
 ігрище
мення, менини,—пор. імня, побіч: ймення,
 іменини,
му — із: іму (пор. він йому віри не йме)
наче — пор. иначе (інакше)
ще — пор. староукр. еще ¹⁾...

¹⁾ Таку форму вичитаєте в деяких галицьких письменників (Ленкий).

пор. Ні, не вбили, а пустили Москалям на грище (Шевч.—Великий Льох), то знов: На ігрищах ніхто, як я перед вела (Стороженко).

Ще частіше відпадають ненаголошені голосівки в ви-
2) у ви- звуку (на кінці слів); адже ж

кажемо	<i>меньше</i>	і	<i>меньш</i>	—	відпадає	—	е
"	<i>більше</i>	"	<i>більш</i>	"	"	"	"
"	<i>гірше</i>	"	<i>гірш</i>	"	"	"	"
"	<i>беріте</i>	"	<i>беріть</i> ¹⁾	"	"	"	"
"	<i>за місце</i>	"	<i>замісць</i>	"	"	"	"
"	<i>хочеш</i>	"	<i>хоч</i> (із: <i>хочш</i>)	"	"	"	"
"	<i>наподалеки</i>	і	<i>наподалік</i>	"	"	"	и
"	<i>доки</i>	"	<i>док</i>	"	"	"	"
"	<i>межи</i>	"	<i>між</i>	"	"	"	"

кажемо: *посиди* і *посидь*—далі: *вір, кинь, муч, бав...*

" *робити* і *робить*—далі: *носить, знаць, кохать...*

" *на вічі* і *навіч* — відпадає — і

" *долові* " *долів*²⁾ " "

" *знову* і *знов* — відпадає — у

" *до обіду* " *до обід* — відпадає — у

" *до сходу* " *до схід* — " "

" *без мала* і *безмаль* " а

" *ламає, завиває, підіймає, б'уває* і *лама, завива, підійма, б'ува...* відпадає — є

" *немає* і *нема* " "

" *я мию ся, любимо ся...* і *миюсь, любимось...* — відпадає—я...

64. Із цими словами лучать ся такі, що, що правда, мають у визвуку наголошену голосівку, але ж у вимові вони дочіплюють ся до других слів так, що в реченню ціле слово являєть ся звичайно ненаголошеним.

¹⁾ Після и та е вони лишають по собі слід у змягченні попередньої шелестівки, якщо вона м'ягчить ся, пор. *учіть* (учіте), *посидь* (посиди), *ходить* (ходити)...

²⁾ таксамо нарічеве, західноукр.: *домів* (домові)=до дому.

Через те й визвучна голосівка може відпадати в таких словах:

лише́ — *лиш*
лише не́ — *лишень*
же — *ж* (*теж, тож*)
би — *б*
щоби́ — *щоб*
доколі́ — *докіль*
чому́ — *чом*
відтіля́ — *відтіль*
відсіля́ — *відсіль...*

ЗАВВАГА ЩОДО СКОРОЧУВАНЬ.

Скорочувати „ти“ на „ть“ у формах дієслова н. пр.: **65.**
казати—казать, говорити—говорить... зовсім 1) **ти—ть**
непотрібно (хіба що в віршах), отже:

знати, читати, кинути, любити, дарувати, а не:
знать, читать, кинуть, любить, дарувать...

Та ще можна скоротити, як хотіло ся б оминати роз-
зів (зустріч голосівок), себто, коли наступне слово почи-
нало ся б голосівкою, н. пр.:

Святого Господа любить і брата милувать (Шевченко).

Щодо скорочування „ся“ на „сь“ при дієсловах, то в
українській мові закони цього скорочення ціл- **2) ся—сь**
ком інакші, ніж у російській мові.

Передусім після голосівок можуть уживати ся
повні форми і скорочені, н. пр.:

мию ся й миюсь, диви ся й дивись
молити ся й молитись, боїте ся й боїтесь...

Пор. *Всесильний, я тобі молю ся* (Куліш). На чужину прете ся
знову (Шевченко). Не хочу я женити ся, не хочу я братись (Шевченко).

Крім того скорочувати „ся“ можна й після двозвуків
(ав, пв... ай, ій...), н. пр.:

Ой, гон, засодивсь, зробив хату, оженивсь
(Шевч. Невольник).

Он гай зелений похиливсь (Шевч. Як би ви знали).

А ти, воску, грійсь, кипи, виливайсь
(Ніщинськ. Вечірниця).

Буває це передівсім тоді, коли „ся“ стоїть на кінці речення, або там, де можна відітхнути, спинити ся.

А так скорочення „ся“ залежить загально від другого слова, що йде після „ся“. Якщо воно починаєть ся шелестівкою (головно: двома), то ліпше його не скорочувати; як же голосівкою, то тоді можна скоротити, н. пр.:

Минуло ся, не вернетъ ся (Шевч.).

Доборолась Україна до самого краю (Шевч.).

Ви зробились убогими або

Ви зробили ся бѣгими...

Тільки ж у З. ос. одн. (він, вона, воно) в теперішности ніколи „ся“ не скорочуєть ся.

То так балакаємо й пишемо:

(він) *береть ся*, а не — бересь

(курка) *несеть ся*, а не — несесь

(воно) *обійдетъ ся*, а не — обійдесь...¹⁾

Цікаво, що під впливом закона, що „ся“ скорочуєть ся в „сь“ і після двозвуків, що може бути н. пр.:
3) якийся, *який ся і після двозвуків, що може бути н. пр.:
котрийся,* *крий ся і крийсь, лий ся і лийсь...*
тепера *витворив ся закон, що заіменики: котрийсь,
якийсь, чийсь, якщо після них йде шелестівка,
можуть мати форми: котрийся, якийся, чийся, н. пр.:*

Якийся дивний чоловік із його був (Марко Вовчок)...

Це саме відносить ся й до слів: тепер, хоч, які можуть мати й форми: тепера, хоча, н. пр.:

Оставай ся, мамо, в лузі, ми тепера вже не друзі
(Нар. пісня).

Як збрешеш, то хоча надсядь ся... (Котляр.).

---

¹⁾ Такі форми найдете в галицьких, навіть іще й нових, письменників, хоч народ тих форм не знає. Пор. у Франка:

Де той легіт бересь, що теплом пронима

(Дивувалась зима).

Або в Шашкевича:

Як гомін по лісі, звістка несесь мила (Бандурист).

Скорочувати у звичайній мові (у прозі) форми дієслів на „ати“, н. пр.:

ламати — (він) *ламає*, скор. — лама

бувати — „ *буває* „ — бува

знати — „ *знає* „ — зна і т. д.

зовсім не треба, а треба вживати все повних форм. У віршах можна їх уживати до сходу, пор. у Шевч.:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
До долу верби гне високі,
Горами хвилі підійма. (Причинна)

Одне тільки слово: немає—може вживати ся в повній і скороченій формі, пор. у Шевч.:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра... (Посланіє)

4) буває—
бува,
співає—
співа
і т. д.

5) немає—
нема

Щодо иньчих слів, які можуть скорочувати ся: чом, щоб, відсіль, до обід, навіч, менш, лиш і т. д., то й тут треба дивити ся, чим починаєть ся наступне слово, і скорочувати тільки тоді, як воно починаєть ся голосівкою (щоб обминути роззів), або як є найбільш одна шелестівка у другому слові, пор.:

Недалеко відсіля спасаєть ся пустельник (Сторож.)

Та—не відсіль і не відтіль—купив садочок (Шевч.)

6) щоб,
чом, б,
ж і т. д.

Би, же—скорочують ся тільки тоді, як попереднє слово кінчить ся голосівкою, н. пр.:

Як би знала... була б не пустила (Шевч.)

Як же мені не гуляти (Нар. пісня).

За що ж ти караєш її молоду (Шевч.)

Але не тільки на кінці слів ненаголошені шелестівки втрачють свою силу та відпадають, бо ж уже дуже давно це діяло ся й у середині слів. Ми здавна й досі балакаємо:

сон, але—сна, снові, сном...

пес, „ —пса, псові, псом...

мерти, „ —мру, мреш, мре...

відберу, „ —відібрати і т. д.

Ненаголошені
голосівки в
середині
слова. 66.

—усюди з браку наголосу **о**, е заміїли та потім повіднадали.

Тепер уже дуже тяжко пізнати, чи це „о“ та „е“ від-

пало, чи воно вставлене задля того, щоб оминути зустрів шестівок; до того треба знати історію мови. Та в практиці воно зовсім нецікаво, котре о, е вставлене, а котре відпало, хоч додивляти ся треба, вже й ізза того, що таке о, е на „і“ (ї) не переходить (гл. стор. 45., на долинні під текстом, уст. 2. і 3.)

Але ж тепер уже в середній слова в народніх говірках віднали ненаголошені голосівки в таких словах:

хтіти (хотіти), штири (чотири),¹⁾ мні (мені), доста (досита, досить), і ці форми зустрічають ся в деяких письменників. У письменницькій мові треба одначе балакати й писати:

хотіти, чотири, мені.

ХІІІ. ГАРМОНІЙНЕ ПРИПОДІБЛЕННЯ ГОЛОСІВОК.

67. Із другого боку наголошені голосівки нераз мають уплив на ненаголошені, що вони зовсім змінюють ся.

Ось під упливом наголошеного „а“ в деяких словах голосівка „о“ з попереднього складу переходить у „а“. То так балакаємо й пишемо:

багáтий, багáто, багáч, — пор. Бог
га́разд — пор. рос. гораздо
га́рjчий — пор. західн. укр. горячий
кажáн — „ кожа
качáн — „ котити
палама́р — „ пономар
халя́ва — пор. гал. холява
хазя́їн — пор. рос. хозяинь...

Це „а“ не має нічого спільного з московським „аканням“, бо в московській мові кожне ненаголошене „о“ переходить у „а“, а в нас це робить ся під впливом „á“ з наступного складу.

Таке саме гармонійне приподіблення бачимо в заіменикових формах:

її, його́

---

¹⁾ Пор. Не хтять купувати (Слов. Грінч.). Іди ти на штири вітри, а на пятий шум (нар. пісня). Зрештою з браку наголосу в народніх говірках пропадають нераз цілі склади, пор. слово: тра, тре (треба), або, як Гуцули кличуть: Іва́, Пé, Пала́, Миха́... себто: Іване, Петре, Палаго, Михайле... (читайте Хоткевича роман: Кам'яна душа).

де „ї“, „й“ у першій складі (колись уживали ся й ще тепер уживають ся в західній Україні форми: єї, єго) замість „є“ появило ся під впливом наголошеного „ї“, „о“ в наступному складі.

XIV. МНЯКЕ „Ц“.

Дуже цікавою й оригінальною прикметою української мови являєть ся мняке „ц“. Воно являєть ся передусім у імеників на: -ць, -ець, -ця, -иця, н. пр.:

Гриць, місяць...

кравець, Українець, засць...

вівця, праця, удовиця, паланиця...

Це мняке „ц“ лишаєть ся в усіх цих словах у цілій відміні (з виїмкою перед „є“), н. пр.:

Гриця, Грицю, Гриці, Гриців...

Україця, Українці, Українцям...

вівці, вівцю, овець, у вівцях...

вулиці, вулиць, вулицями...

І в імеників на -це являєть ся в відміні (з виїмкою перед „є“) мняке „ц“, н. пр.:

лійце—лійця, лійцю, в лійці, лець, лійцями...

І в иньчих частях мови являєть ся мняке „ц“, хоч на кінці, хоч у середині слова, хоч і на початку, н. пр.:

ниць, горілиць, навпростець, навправці...

кравцювати, правцювати, туницювати...

працьовитий, цяцянка...

цілий, цілувати, ціль, ціна, цюрком...

Про мняке „ц“ перед „к“, гл. § 38.

Мнякого „ц“ не має ніодин славянський нарід, і рідко котрий може вимовити його як слід. ¹⁾

XV. ЧУЖІ ЗВУКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

Ніодин народ не живе сам для себе. Таємними стежками, а то й відомими дорогами культурні придбання одного народу переходять до другого. Разом із придбаннями приходять і слова.

¹⁾ Тим то і сміють ся наші люди з Москалів, які ніяк не вимовлять слова: паланиця.

Тільки ж у словах, які приходять із чужих мов, часто зміняє народ деякі звуки, відповідно до того, як вухо його схопить чужий звук. Бо ж відомо, що не всі народи мають такі самі звуки, не всі однаково їх вимовляють, не в усіх однаково працюють прилади мовні і т. д. То ж як прийдець ся переказати чужий звук, то народ передає його своїм, але таким, що найбільше підходить до чужого. І коли прийдець ся його написати, то вже списує його по своєму.

Так воно склало ся і в українській мові. У нас виробили ся окремі закони, як приблизно віддавати чужі звуки в мові й на письмі.

Тільки мова має свою історію, й не все на протягу історії мови були такі самі закони. Те, що обовязувало колись, не має значіння тепер, і навпаки.

Через те, якщо чуже слово в якомусь виді перейшло давно до нашої мови, на основі старих законів, то ми мусимо це слово приймати в такій одежі, в якій його передала нам у спадщині історія мови. Прикладати до нього нові закони не слід. Це доторкає головню тих слів, що прийшли до нас давненько з грецької та єврейської мови з церковними книжками. Ці слова вже так вимовляємо й пишемо, як колись ми їх схопили (*Христос, Вифлеєм, католик*).

Тепер витворили ся нові закони, котрі нас обовязують у словах, які нам приносять новочасні культурні потреби (письменство, школа, торговля, державні установи і т. д.).

Нам треба держати ся нових законів, але давніх теж із ока спускати не годить ся.

Закони, як схоплювати чужі звуки в нашій мові, доторкають голосівок і шелестівок. Ми спинимо ся на найважніщих.

А. ГОЛОСІВКИ.

70. Із чужих голосівок найбільше змін бачимо в „і“. Во-

- 1) Чуже „і“ но загалом після зубних шелестівок: т, д, с, з, ц, ш, ж, та після р перейшло в „и“, н. пр.:
а) після *тиран, дискутувати, система, президент,*
зубних і *цирограф, машина, жирафа,*
„р“ *ритуал...*

Цей закон обіймає здебільшого й назви країв, рік, гір і т. д., хоч це теж залежить од цього, коли це ім'я прийшло до української мови (гл. § 72.), н. пр.:

Сибір, Сицилія, Рим, але Тіфліс...

Після всіх иньчих шелестівок чуже „і“ збереглося, та ще після л, н м'ягчить обі ці шелестівки (після них пишеться „ї“), н. пр.:

пістолет, бібула, міміка, провізор, москвофіл,

гістериж, хірург, кірат...—а далі:

—полїтика, ліберал, лідер...

нірвана, техніж, арніка...

б) після иньчих шелест.

в) після л, н

ЗАВВАГА. Тільки в таких словах, як:

публіка, публічний (отже: *республіка*), *католик,*

католицький, євангеліст, акафіст, митрополит,

а далі:

архирей, архистратиг (отже й: *архіжкнязь, архитект*),

і в иньчих церковних словах, які прийшли до нас враз із церковними книжками й вимовляють ся згідно з законами вимови церковних слів по українськи (про се гл. § 73.), бачимо виїмки від цього закону.

Чуже „іа“, де б воно не стояло, чи в середині слова, чи на кінці, перейшло в українській мові всюди на „ія“ (пор. *Марія*), при чому після л, н м'ягчать ся шелестівки (-лія, -нія), н. пр.:

г) чуже „іа“

Азія, Австрія, діяжон, соціаліст,

патріярх, провіант, матеріяльний...

Анґлія, опінія...

ЗАВВАГА. Тільки ж у прикметниках, утворених із імеників, що мають на кінці слова „-ія“, горішній закон не підходить після зубних і „р“, бо там чується „н“. То так кажемо:

апатія, але—апатичний

мелодія „ мелодійний

Росія „ російський

провізія „ провізійний

протекція, але—протекційний

окупація „ окупаційний

поліція „ поліційний

Австрія „ австрійський

Так треба б і всюди писати. А то на подобу імеників на „-ія“, а ще більше під впливом російського право.

пису, майже всі в нас пишуть і в прикметниках „і“, отже:

коли *Росія*, то й *російський*
 „ *поліція* „ „ *поліційний*
 „ *мелодія* „ „ *мелодійний*...

У прикметниках виразно чується „и“, то й треба „и“ писати; коли ж для послідовності пишуть „і“¹⁾, то все таки треба вимовляти „и“, отже:

хоч пишуть *російський*, треба вимовляти: *росийський*
 „ „ *поліційний* „ „ *поліційний*
 „ „ *мелодійний* „ „ *мелодійний*...

Шелестівки перед „і“ в „ія“ все треба вимовляти твердо, отже:

організація, не—*організація*
соціяліст „ *соціяліст*
дискусія „ *дискусія*...

а то вимова з мнякою шелестівкою перед ц, с—погана (проста, вульгарна).

Те саме відносить ся до чужого „іє“, яке в українській мові переходить у єюди на „іє“ (після

д) **чуже** ській мові переходить у єюди на „іє“ (після „іє“ л, н на—іє). Отже треба писати:

діста, *дієнезіл*, *авдієнція*, *карієра*, *ателіє*, *міліє*...

За те чуже „ію“, „іу“ так і лишається в українському

е) **чуже** правописі заведи „ію“, „іу“ (після л, н—ію, іу) „ію“, „іу“ н. пр.:

патріот, *соціольог*, *міліон*...
тріум, *тріумф*, *діурніст*...

хоч у вимові чується часто мняке „о“ та мняке „у“ (патріот, соціольог, міліон, тріумф).

Церковно-славянське „іє“ в словах, що ще задер-

е) **церковно-** жали церковно-славянську одежу, вимовляється й пишеться „іє“ (при чому „і“ не мняг-
славянське ся й пишеться „іє“ (при чому „і“ не мняг-
 -іє чить ніколи попередньої шелестівки), отже:

милосердіє, *спасеніє*, *євангеліє*, *копіє*...

Церковно-слав. „іі“ теж лишається „іі“ в українській

¹⁾ Послідовності в правописах (і в мові!) не треба все її усюди дошукувати ся. Пишуть же по російськи: матерія—але: матеріал!

мові і теж попередньої шелестівки не м'ягчить (крім л, н), н. пр.:

Овідій, Теодозій, Пропорцій, Порфирій, але Антоній, Лелій і т. д.

ж) церковно-славянське -ій

Чужі сполуки голосівок: аі, еі, уі, наскільки вони не визначають двозвуків (отже: ай, ей, уй), вимовляють ся й пишуть ся на основі законів української мови так, що кожне „і“ після голосівки м'ягчить ся, отже: аї, еї, уї, н. пр.:

з) чужі: аі, еі, уі

Каїн, Енеїда, руїна...

Хоч у західноєвропейських мовах рідко де зустрічається таке відчинене „е“, як у нас, то все таки воно в нас усюди переповідається й перенісуть ся нашим „е“, н. пр.:

2) Чуже „е“

чек, сеній, дефрандант...

Посередні чужі звуки „ө“, „й“ в нас у назвах (осіб, городів, гір і т. д.) передають ся найближчими до них, і то

3) Чужі „ө“, „й“

нім. звук: ө буквою: е, або и

„ „ й „ і (твердим)

франц. „ и „ і „ н. пр.:

Köln — Кельн

Grönland — Гренландія

Röschwoog — Ршвог

Nürnberg — Нирнберс

München — Мінхен

Hugo — Гюго...

ЗАВВАГА. Ідучи навмання за російським правописом у нас часто на тих місцях пишуть „ю“, не додумуючись, що тим способом грішиться проти укр. звучні. Бо н. пр. „Мюлер“ по укр. треба читати: *Міулер*—по рос.: Мьулер (приблизно, як німецьке „й“), „Гюсо“—по укр.: *Гіусо*, по рос.: Гьуго. Що підходить до законів російської мови, те не все можна живцем брати до нашої. Як дивно виглядає, коли Укр. вимовляє, з рос. правопису беручи: Нюрнберг (Nürnberg — треба: *Нирнберс*), зюдбан (Südbahn, треба: *зідбан*), та ще й м'ягчить „п“ та „з“!

Чужі двозвуки треба передавати в нашій мові так, як вони чують ся, а на письмі такими знака-

4) Чужі ми, які наш правопис має задля двозвуків, двозвуки отже знаками: ай, ой, ав, ов..., н. пр.:

Heine — Гайне

Rhein — Райн

Mainz — Майнц

Neudorf—Нойдорф

Hauptmann—Гавнтман

Hauff—Гавф...

а далі: автомобіль, авкціон, бравнінг, кльовн, дредновт ¹⁾...

ШЕЛЕСТІВКИ.

71. Українська мова здавна не знала звука „г“; але що

1) Чуже „г“ він приходив до нас із чужими словами, то треба було собі з ним якось давати раду.

У найдавніших часах ми находимо в наших книжках на місці чужого (грецького та єврейського) „г“—букву „г“, яку ми не тільки читаємо за „г“, але й уже ці слова, що до нас прийшли, навчили ся вимовляти з „г“, н. пр.:

Галилея, Голгофта, янгол, архистратиг і т. д.

Але ж десь у XVI. в. почало до нас знов переходити чуже „г“, тепер уже із живих мов (головно із німецької, польської, але передівсім із латинської, яка в нас була викладовою в вищих школах). Через те витворила ся потреба створити для нього осібний знак (писали зразу „гг“ ²⁾), а далі вже в XVII. в. появляеть ся знак „г“—„г“.

Тільки ж на російській Україні під впливом московської мови в школі та пресі—а відомо, що московська мова не знає звука „г“, а тільки „г“, лиш що задля нього має знак „г“—всі чужі слова почали вимовляти й писати з „г“: *геометрія, географія, гімназія, пропаганда* ³⁾ і т. д.

¹⁾ В рос. правописі в тім напрямі неконсеквенція. Пишеть ся: автомобіль—але: авкціон, автор—але: гауптвахта, і такі написання на московський штиб (зовсім непотрібно) найдете і в нас. Таксамо переписуєть ся нім. „ей“ по рос. „ей“ так, що Гайне виходить у Москалів: Гейне, Волькенштайн—Волькенштейн-ом і т. д. У слід за Москалями зовсім непотрібно перебирають цю невмілу вимову й Українці!

²⁾ Так писав іще Куліш н. пр. у перекл. Шекспіра (Якго, Родриго і т. д.)

³⁾ Задля браку „г“ в рос. мові дуже чудернацькими виходять чужі імена по російськи. Росіяни кажуть: Гейне, Гегель... З другого ж боку російські Українці, читаючи кожне російське „г“ по своїйому, перекручують чужі названня, кажуть по своїйому: *Гйотс* (Гете), *Гесель* (Гегель), *Германія* і т. д.

Це велика хиба. Всі нові чужі слова, що їх зараз приносить до нас західноєвропейська культура, і що в них чується „г“, треба вимовляти й писати з „г“, отже:

Гімназія, пропаганда, параграф, агітація, геометрія,
а далі імена осіб:

Гете, Гетель, Горький, Грабовскі і т. д.

Це тим більш треба робити, що тепер звук „г“ для нас уже нечужий, і його чути і в наших словах, таких, як:

Гудзик, ганок, гелати, герліта, гринджоли, гедзь і т. д.

І чужий (ще й досі) та тяжкий до вимови звук „ф“ Українці передавали (й ще досі передають) **2) Чуже**
близькими звуками, н. пр.: „ф“

губним „п“, н. пр.:

Пилип, картопля, траписти, Панас...

задніспіднебінним „х“, н. пр.:

Халмон, хурман, хуга, Хисря... а то й
подвійними звуками „кв“, „хв“, н. пр.:

квасоля, хвартух, хвершал і т. д.

Ще й досі Українець передає чужі слова, де чується „ф“, двома звуками: хв (*хворма, охвицер, охвіціяльно, хвабрика...*).

Але такої вимови й такого писання чужих слів, де чується „ф“, літературна мова не допускає, бо таким чином чужі слова прибирають дуже перекручений вид і роблять ся неповажними, вульгарними.

В усіх словах, які приходять тепер до нас із чужих мов, і в яких чується „ф“, треба так і задержувати „ф“ у нашій мові, отже:

Філістер, Філософ¹⁾, форма, фраза, Фільм...

Придихове „фт“ (рос. „ф“) у нас передасть ся, як у інших західноєвропейських мовах, тільки звуком „т“ (не „ф“, як у рос. мові), отже:

Атени (не—Афіни), *міт* (не—міф), *катедра*
(не—кафедра), *католик, арифметика, театр, Трагія...*

3) Чуже

„ф“

¹⁾ у Котляревського названий із насмішкою: хвилосоном.

Заводити „о“ із російської азбуки зовсім непотрібно.

Розуміть ся, що в таких словах, у яких уже давно „о“ перейшло на „ф“, а вже з „ф“ наша мова перероблювала „хв“ або „в“ (головно в іменах осіб), то треба ті звуки лишити, отже:

Хома, Хведір, Хведос, Векла...?

Не всі мови мають однакове „л“. У одних воно грубіше, у других тоньше. В самій нашій мові в різних говірках різне „л“ (пор. полтавське та буковинське середнє „л“, близьке до „ль“).

Тільки ж те „л“, яке ми перебираємо тепер із чужих мов, більше зближається до м'якого „л“ (ль), ніж до твердого (л). Через те в усіх чужих словах, де являється „л“, ми повинні зазначувати всюди м'якість „л“, повинні говорити й писати:

лявіна, Лібертуль, Філядельфія, телефон, телеграф, алевгорія, філософія, фільольоґія, Люстдорф...¹⁾

Розуміть ся, що в тих чужих словах, які стоять під впливом церкви, треба задержувати чуже „л“ у такій формі, в якій вони до нас дістали ся через церкву, отже:

фелон, латина, Теофіл—отже й москвофіл...

Чужі подвійні шелестівки, які в чужій мові мають своє виправдання (попередня голосівка вимовляється коротко), в українській мові вимовляються (й пишуться) всюди з одною шелестівкою, н. пр.:

місія (рос. миссія), прогрес (рос. прогрессь), телеграма, програма, адреса, територія, коректа, сума, ілюстрація, ілюмінація..., отже й:

Шілер, Мілер, Цімерман і т. д.

72. Чужі назви осіб, країв, міст, гір і т. д. (імена власні) треба вимовляти і приблизно писати так, як вони тепер звучать у тій мові, звідкіля їх узято, отже:

Пушкін, Тургенев, Гусьєв, Серсєєв (ще правильніше було б: Турґенеф, Гуґсьєф, Серґєєф)...

¹⁾ Йдучи за російською мовою, де панує в тому напрямі велика непослідовність (пор.: телефон, але:

Гете, Ляйпціс, Дрезден, Гале...
Шекспір, Спенсер, Уемінгтон...
Доде, Гізо, Расен, Марсей...
Стокгольм, Мальме... Міляно...
Міцкевіч, Словацькі, Залескі і т. д.

Ніяких иньчих правил тут немає.

Звичайно, що ті назви, які давно прийшли до нашого письменства, лишають ся такими, якими вони живуть у народі, н. пр.:

Рим (не—Рома), *Царгород*, *Париж*, *Відень*, *Краків*,
Петербург (не—Петроград), *Нева*, *Орел*, *Трієст*, *Єрусалим*,
Коринт, *Бухарест*, *Білгород* (не—Београд) і т. д.

ХVІ. ЯК ЧИТАТИ ЦЕРКОВНІ КНИГИ.

Кожний славянський народ, який у своїй церкві користується церковно-славянською мовою, читає церковні книги відповідно до законів своєї мови, себто: Росіянин—із російська, Серб—із сербська, Болгарин—із болгарська.

І в нас, на Україні, до кінця XVIII. ст. читали церковні книги з українська, себто, вимовляли церковно-славянські букви так, як вони вимовляли ся в українських книжках (гл. нижче).

Ще й досі читають так молитви й загалом усі церковні книги в тих частинах Рідного Краю, де не було московського панування, себто, в Галичині, на Буковині та в північній Угорщині. Так вимовляють церковні слова ще й досі наші старі, неграмотні бабусі та дідусі, молячись.

Для нас дуже важно, щоб у церкві на Україні, доки туди не добереть ся народня мова,—адібрати ся вона колись мусить—назад повернули до давньої вимови, щоб церковні слова вимовляти з українська, а не з мос-

---

філолог, Філадельфія), рос. Українці заводять ненотрібно російський спосіб передавати чуже „л“ у нашу мову, пишуть: *телефон*, *філолог*, і т. д.

ковська, щоб уже діти змалку привикали до цієї вимови, й щоб ця вимова цілком витиснула з нашої церкви московщину ¹⁾.

Через те й ми подаємо на цьому місці закони, як читати й вимовляти церковні букви на основі законів української мови.

Буква **Ѣ** читається як **ї, і**, н пр.:

вѣдѣніємъ, нераздѣльнѣй, пѣснь, грѣхъ, въ чело-
вѣцѣхъ

читай: відінієм, неразділній, піснь, гріх, в чело-
віцях

Буква **ѐ** вимовляється твердо. Слова:

днѣсь, весѣліє, воспойте, дѣнь, сѣй, оѣтець.

читай: днесь, веселіє, воспойте, день, сеи, отец.

Тільки по голосівках читається воно як **є** н пр.:

ймѣніє, кланѣємъ, вопіємъ

читай: імініє, кланяєм, вопієм

Буква **И** читається як **и**, н пр.:

пѣрси, помилѣй, сохранити, колику, поміщи,

читай: перси, помилуй, сохрани, колико, поміщи

Тільки на початку слів читається воно як **і**, н пр.

источникъ, йма, изцѣли

читай: істочник, імя, ізціли: а так само у слові,
амінь (читай: амінь)

Після **і** все читається як **ї**, н пр.:

прочіи, творѣщи

читай: прочіі, творючіі

Буква **Ы** читається теж як **и**, н пр.:

въ вышнихъ, птицы, оковы желѣзными, оуслыши,
пришедый

читай: в вишних, птици, окови желізними, услыши,
пришедий

---

¹⁾ Часто в розмові наскокують при замітках, чому не читати церковних слів із українська, на такі відповіді: „Так це ж не українська

Букву **ї** у наростків **ій, ія, іє** все треба вимовляти *твердо*, отже: веселіє, каменія, Гервасій.

Буква **Ѣ** не читається.

Буква **Ѧ** читається як **ФТ**, або **Т**.

Буква **Ѧ** читається як **И**, вз кумвалѣхъ
читай: в кимваліх

КІЙ, ГІЙ, ХІЙ ... читай як **бий, гий, хий**,
шиї, жий: нѣкій, дѣругій, тѣхій, юнѣйшій, бѣжій,
читай: нікий, другий, тихий, юнійший, оожий,
таксамо міра читай мира.

Само собою, що приіменики „сь“, „оть“ читаються з українська: „з“, „од“, а крім того зберігають ся ще й инчі прикмети української мови.

Для зразка, як читати церковні книги, наводимо два виїмки (одну молитву й кілька уступів із євангелія).

1) Православне „Вірую“

по церковному:

треба читати:

Ѧ. Вѣрѣю во єдинаго Бѣга
Оца вседержителя, Творца нѣбъ
и земли, видимымъ же всѣмъ и
невидимымъ.

Ѧ. И во єдинаго Гда Іиса
Хрста Сна Бжїа, єдинороднаго,
їже ш Оца рожденнаго прежде
всѣхъ вѣкъ: свѣта ш свѣта,
Бга истинна ш Бга истинна,
рожденна, не сотворенна, єдино-
сущна Оцу, ѡлже всѣ быша.

1. Вірую во єдинаго Бога
Отца Вседержителя, Творца небу
і землі, видимим же всім і
невидимим.

2. І во єдинаго Господа Ісуса
Христа Сина Божїа, єдинороднаго,
їже од Отца рожденнаго прежде
всїх вїк: свїта од свїта,
Бога істинна од Бога істинна,
рожденна, не сотворенна, єдино-
сущна Отцу, імже вся биша.

мова—а славянська“, так наче б була тепер одна якась славянська вимова! Такі відповіді фальшиві та вказують тільки на слїди російської школи, де вчили, що всі славянські слова треба читати з московська.

Г. Нас ради человекъ, и нашего ради спасенія, шедшаго съ небсз, и воплотившагося ш Духа Сѣта и Ярїи дѣвы, и воцѣлѣчшася.

Д. Распѣтаго же за ны при Понтийстѣмъ Пїлатѣ, и страдавша, и погребенна.

Е. И воскресшаго въ третїи день по писанїемъ.

З. И возшедшаго на небса, и сѣдѣща ш деснѣю Оца.

И. И пакн грядущаго со славою, судити живымъ и мертвымъ, егѣже црѣтїю не вѣдетъ конца.

И. И въ Духа Сѣтаго, Гда, животворящаго, иже ш Оца исходящаго, иже со Оцемъ и Сїномъ спокланяема и славима, глаголавшаго пророки.

И. Во едїнѣ свѣтѣ, соборнѣю и апѣльскѣю цѣрковѣ.

И. Исповѣдѣю едїно крещенїе, во оставленїе грѣхѣвъ.

И. Чаю воскресенїа мертвыхъ.

И. И жизни будущаго вѣка, аминь.

3. Нас ради человекъ, и нашего ради спасенія, шедшаго з небес, и воплотившаго ся од Духа Свята и Марїи Дѣви, и воцеловичша ся

4. Разпятаго же за ны при Понтийстѣмъ Пїлатї, и страдавша и погребенна.

5. И воскресшаго в третїи день по писанїемъ.

6. И возшедшаго на небеса и сѣдѣща одесную Отца.

7. И пакн грядущаго со славою, судити живимъ и мертвымъ, егѣже царствїю не будетъ конца.

8. И въ Духа Свѣтаго, Господа, животворящаго, иже од Отца исходящаго, иже со Отцемъ и Сїномъ спокланяема и славима, глаголавшаго пророки.

9. Во едїну свѣтую, соборную и апостольскую цѣрковъ.

10. Исповїдую едїно крещенїе, во оставленїе грїховъ.

11. Чаю воскресенїа мертвыхъ.

12. И жизни будущаго вѣка, аминь.

Для вправы подаемо ще уступ

2) Изъ евангелїа Луки, II, 25-32.

по церковному:

Бѣ человекъ во Іерлїмѣ, елиже има Сїмеонъ: и человекъ сей праведенъ и благочестивъ, чаю оутѣхн Іилевы: и Духъ бѣ сѣтъ въ немъ.

треба читати:

Бѣ человекъ во Єрусалїмѣ, емуже имя Сїмеонъ: и человекъ сей праведенъ и благочестивъ, чая утѣхн Израїлеви: и Духъ бѣ свѣтъ въ немъ.

Ц І Н А

в Німеччині для полонених козаків	3 марки
" " " полоненої атаманської старшини (офіцерів)	5 марок
" " " всіх	5 марок
в Австро-Угорщині для полонених козаків	3 корони
" " " для полоненої атам. старш. (офі- церів)	5 корон
" " " для всіх	5 корон
на Україні " всіх	5 гривень (2.50 каро.)

Замовляти в книгарні товариства „Український Рух“
у Раштаді

(Rastatt in Baden, Ukrainerlager,
Ukr. Sekretariat) або в

Централі „Союза в'язаних України“ в Берліні
(Ukrainerbund, Berlin W 6 Wilhelmstrasse 49).